

Nema strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića

MILUTIN ŠUŠOVIĆ
Beograd, SFRJ

Na str. 81 *Časopisa za savremenu povijest* br. 3/1983, Zagreb 1983. (ubuduće 3/83) Ljubo Boban kaže: »Nakon vijesti o Terzićevoj smrti unio sam više izmjena u tekst, ali da preciziram: ništa nije ni dodano ni oduzeto u pogledu argumentacije. Izmijenjena je samo forma, jer je prvotno tekst napisan kao neposredan dijalog sa samim Terzićem, s više osobne intonacije. Izmijenjeni tekst nešto je 'ublažen', ali na žalost, i uza svu benevolentnost i obzir prema trenutku, od osnovne intonacije nisam mogao odustati. U Zagrebu 14. XII 1983.« Zatim u Prvom dijelu pod 1. na istoj stranici nastavlja: »Kad sam prvi put pročitao neke dijelove (prema samom Terziću — bitne dijelove) drugog izdanja Terzićeve knjige, odmah mi se nametnuo naslov mogućeg osvrta na njegove dokumente, argumente i ocjene. Naslov je vrlo kratak: 'Postaprilske šale Velimira Terzića'. Kad sam te dijelove knjige pročitao po drugi put, vidio sam, međutim, da se Terzić ni malo ne šali, da on stvari ozbiljno shvaća, i da uporno traži da ga se ozbiljno shvati. Rado ću, zasad, izbjeći treće čitanje, jer se već unaprijed pribojavam kakve bih još sve dojmove i zaključke mogao izvući.« Posle ovih konstatacija Boban se odlučio da na str. 79 istog časopisa navede »ublažen« naslov svog članka: »*Izvod iz strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića. A ponešto i o drugim kombinatorikama*«.

U drugom dijelu *Časopisa za savremenu povijest* broj 1/1984 (ubuduće 1/84) Boban na str. 56 kaže: »Već je spomenuto da je Terzić u predgovoru svoje knjige iskazao 'posebnu, upravo izuzetnu zahvalnost' M. Šušoviću, 'koji je višegodišnjim upornim zalaganjem saradivao u obradi ovog rukopisa, a kasnije u njegovoj preradi i konačnoj redakciji uložio veliki trud i ukazao mi time neizmernu pomoć'. I sam Šušović će u spomenutom napisu istaći da je bio 'dugogodišnji saradnik' V. Terzića i da 'sam snosi punu moralnu odgovornost za sve eventualne promašaje'. I tako, obostrano, i Terzić i Šušović ističu kako je plodonosna bila njihova višegodišnja suradnja. Nema razloga da im se ne vjeruje.« Pošto zaista snosim »punu moralnu odgovornost za sve eventualne promašaje« u knjizi *Slom kraljevine Jugoslavije 1941.* i pošto me Boban prozvao ne samo ovom prilikom nego i u *Časopisu*... 3/83. na str. 80

i u *Narodnoj armiji*, br. 2339 od 10. maja 1984, moram se odazvati njegovom pozivu iz dva razloga: 1) da, koliko mogu, branim Terzića od nekih Bobanovih besprincipijelnih napada, jer Terzić, na žalost, to ne može učiniti, i 2) da iznesem i neke svoje propuste koje sam kao redaktor i Terzićev saradnik učinio.

Pre svega, ističem da Terzić nikako nije tvrdio da knjiga nema nedostataka, jer se to jasno vidi iz njegovog Predgovora, u kojem je doslovno naveo: »Nikako ne smatram da sam u ovom radu izneo sve što je trebalo izneti, niti mi je to bilo moguće, a možda sam iznosio ponešto što nije bilo potrebno, ali je nesumnjivo da sam težio da bar približno otkrijem istinu o najvažnijim događajima koji čine suštinu predratne jugoslovenske politike i aprilske drame. Zato ni u ovom delu nije sve završeno niti savršeno, jer još ima događaja koji nisu mogli biti sasvim pouzdano objašnjeni i osvetljeni — ostalo je još mnogo toga da se istražuje, otkriva, proverava i novim činjenicama dopunjuje — i tu nema kraja, tim pre što je neosporno da pored pregleda mnogobrojnih dokumenata navedenih u ovom radu, postoje još neki veoma važni izvori (arhive i razni dokumenti) koji još nisu dostupni istoričarima istraživačima kako u našoj zemlji, tako i u inostranstvu, kao i dokumenti koje nisam uspeo da iskoristim ili pronađem.«

Boban dalje na istoj 80. str. kaže: »Možda neće biti suvišna još jedna prethodna napomena. Uzimajući u obzir iskustvo, gotovo bih se usudio pretpostaviti da će se naći i poneki čitalac (a možda i poneki koji ovo ne bude ni pročitao), koji će primijetiti da ja, 'napadajući' Terzića, zapravo (ili kako se to na drugi način kaže, 'objektivno uzevši') branim one koje on optužuje, da branim recimo Mačeka, da branim HSS, da branim Stepinca, da branim... itd. Na takav eventualni prigovor mogu primijetiti dvije stvari: a) da to nije argument o kojem samom po sebi treba voditi računa. b) No, važnije od toga, hoću naglasiti da ovdje nije riječ ni o Mačeku, ni o HSS, ni o Stepincu, ni o... itd.«

Ja ipak smatram da će ne samo »i poneki čitalac«, nego i ogromna većina objektivnih čitalaca primetiti da Boban zaista brani Mačeka, HSS, Stepinca, pa i hrvatski narod kojeg je u stvari izjednačio sa HSS, što će se videti iz mog daljeg izlaganja.

I. O MAČEKU I TZV. REZOLUCIJI OD 31. III 1941. ZA STVARANJE SAMOSTALNE HRVATSKE DRŽAVE

Boban je u 3/83 na 14 stranica (82—95) dokazivao da dr Maček nije dao inicijativu za sazivanje konferencije 31. marta 1941. i donošenje Rezolucije toga dana i da vođstvo HSS u tome nije imalo nikakvog udela. On i u 1/84 u drugom dijelu pod 1, na str. 55 i 56, rezimirajući svoje izlaganje u 3/83, piše: »U prvom dijelu osvrta na Terzićevu knjigu ukazao sam... posebno na tri pitanja: a) Terzićeve podatke, tvrdnje i ocjene u pogledu Mačekove povezanosti s rezolucijom, odnosno proklamacijom nezavisne hrvatske države, 30 (31) III 1941. kao što smo vidjeli, cijela je priča zasnovana na navodnoj izjavi J. Tortića, u okolnostima i na način koji već sami po sebi izazivaju potrebu kritičnosti prema njego-

vom samohvalisanju o vlastitoj ulozi. Vidjeli smo također kako je nastala spomenuta rezolucija ('nota petorice') i kakva je bila njena namjera. Od svih tih dubioznih podataka Terzić je išao i dalje samoinicijativno je Mačeka proglasio inicijatorom te proklamacije, već u prvom izdanju svoje knjige u tome je vidio vrhunac izdaje Mačeka i poslanika HSS, koju će pamtili pokoljenja i koja je bila jedan od razloga aprilskog sloma Jugoslavije. Sve podatke u historiografiji koji bi to doveli u pitanje Terzić je prešutio. Prema tome, *ne može biti riječi o nedovoljnom poznavanju problema, o slučajnoj pogrešci, nego očevidno o Terzićevom smišljenom planu*« (potcrtao M. Š.).

Tačno je da je Terzić na str. 498, I toma naveo — ali ne »samoinicijativno« — da je na inicijativu dra Mačeka vodstvo HSS, sporazumno sa ustašama, na konferenciji 31. marta 1941. uputilo Proklamaciju za ministra inostranih poslova Rajha (tekst Proklamacije naveden je u I tomu na str. 498).

Da u tom slučaju nije reč »očevidno o Terzićevom smišljenom planu« kako to Boban kaže (55/84), Terzić je svoju konstataciju o Mačekovoj inicijativi za sazivanje konferencije zasnovao:

a) Na temelju članka historičara mra Vojina Popovića *Maček u martovskim događajima 1941*, objavljenom u *Borbi* od 17. II 1961, u kojem se kaže da je *Maček bez sumnje bio inicijator sazivanja konferencije narodnih zastupnika* kojom je rukovodio član HSS Janko Tortić; da je na toj konferenciji, prema izjavi Židoveca u istrazi, od nekih 90 zastupnika uz Tortića bilo oko 60 i da su na tom tajnom zasjedanju u Zagrebu »odobreni koraci koje je poduzeo Tortić, te je zaključeno da se ima iskoristiti ondašnja međunarodna politička situacija tako što će se osnovati samostalna hrvatska država« (I, 62).

b) U delu *Put izdaje dr Mačeka i družine* navedeno je: »[...] A kod preparatornih čina kod nacista u pravcu ostvarivanja svog plana stvorenog nakon marta 1941. *dr Maček nije vodio samo direktne pregovore sa Vezemajerom, nego je dio akcije povjerio i Janku Tortiću* (potcrtao M. Š.), koji je već unatrag duljeg vremena u ime vodstva HSS podržavao tajne kontakte s njemačkim agentima. O tome je dr Vladimir Židovec prilikom istrage dao informacije koje je dobio od Janka Tortića. »Tortić navodi [...] da je on, sa znanjem i odobrenjem *dr Mačeka* (potcrtao M. Š.), još u god. 1940, a pogotovo ona prva tri mjeseca god. 1941, vodio pregovore s Nijemcima, a ovi su baš tim pregovorima pridavali najveće značenje [...]. Tortić im je rekao da Hrvatska hoće svoju samostalnu državu. Nijemci su pristali, pa je na temelju toga Tortić u času kad je već došlo do krize nakon Simovićeva puča, sazvaio u Zagrebu na zasjedanje narodne zastupnike koji su se slagali sa takvom politikom. Tortić je kazao da je od nekih 90 zastupnika tada uz njega bilo oko 60. Tako je održano to tajno zasjedanje u Zagrebu dana 31. III 1941, na kojem su odobreni koraci koje je preduzeo Tortić, te je zaključeno da se ima osnovati samostalna hrvatska država. Prema Tortiću ova činjenica, koja je malo ili nikako poznata, odigrala je odlučujuću ulogu kod osnivanja NDH. O tom *Tortićevom radu bio je informiran dr Maček, koji se slagao sa ovom stvari, ali nije htio javno istupiti niti stvar otvo-*

reno preuzeti u svoje ruke (u originalu podvučeno), zbog čega je Tortić odlučio da sam ostvari plan [...]» (AVII, Fond, NDH, reg. br. 1/3, k. I. O, 9 i 10, str. 105—106; I, 62 i 508).

Iz navedenog se jasno vidi da se dr Maček slagao sa Tortićem koji je sa »njegovim znanjem i odobrenjem još u god. 1940, a pogotovo ona prva tri mjeseca 1941. vodio pregovore sa Nijemcima«, a to znači da slaganje i odobravanje nije daleko od inicijative. A što se tiče Tortićevog »samohvalisanja o vlastitoj ulozi«, očigledno je da bi njegova uloga bila značajnija kad ne bi imao veze sa Mačekom, tj. da je samoinicijativno radio.

c) Iznoseći tekst Rezolucije od 31. marta, dr Ferdo Čulinović u svom delu *Jugoslavija između dva rata, II*, Zagreb 1961, na str. 166 i 167 navodi podatke V. B. Popovića u *Borbi*, pa zaključuje: »Ove dokumente treba međutim uzimati s razumljivom rezervom, ali se ne može poreći kako i pored toga ima i drugih znakova koji pokazuju da se i u tome nalazi nešto istine [...]. Ali odavde se može vidjeti koliko je u Hrvatskoj maha preotela tada već veoma aktivna grupa velikohrvatski orijentiranih, Osovini naklonjenih elemenata koji su se nalazili u samom vodstvu Hrvatske seljačke stranke (potcrtao M. Š.). Ova rezolucija pokazuje do kojih je granica išla u Banovini Hrvatskoj ta separatistički orijentirana grupa, u svojoj akciji protiv Jugoslavije [...].«

Boban je u 3/83 na str. 83 naveo ovaj citat iz Terzićeve knjige *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941.* sa str. 154: »Pošto su Vezenmajer i Frojnd depešom dostavili nemačkoj vladi Rezoluciju Hrvatske seljačke stranke (koju su u ime skupštine potpisali opunomoćeni zastupnici), u kojoj se ova stranka nedelju dana pre početka aprilskog rata deklarirala za komadanje Jugoslavije i stvaranje samostalne hrvatske države, pod okriljem Nemaca (kurz. V. T.), ministar inostranih poslova, fon Ribentrop, je svojim obaveštajnim organima u Zagrebu poslao sledeću depešu: Terzić zatim citira telegram u kome se Mačeku savjetuje da ne ide u Simovićevu vladu.«

Međutim, Boban namerno ne citira sadržaj depeše, jer mu, očigledno ne odgovara, a ona glasi: »Molimo da saopštite dr Mačeku na način koji vam bude izgledao podesan, ali koji ipak mora biti strogo poverljivog karaktera, u odgovor na njegove zahteve, koji su nam stigli različitim putevima, a kojima je tražio naše mišljenje (potcrtao M. Š.), sledeće: neodložno odvracam njega i sve ostale hrvatske vođe da u ma kom obliku sarađuju sa današnjom beogradskom vladom [...].« (AVII, mikrofilm Bon I, reg. br. 1086, Berlin, 1. IV 1941; USMT, dok. NG-3260; I, 497).

Od dokumenata u prvom tomu o tim pregovorima koje Boban namerno zaobilazi, pored navedenog, izneću ovo:

a) »Maček je još 27. marta preko svojih ljudi stupio u vezu sa nemačkim konzulom Frojndom u Zagrebu, a sa Kvaternikom se saglasio da se u spoljnoj politici treba osloniti na Nemački Rajh. Ali, on ni tada, kao ni ranije, nije bio spreman da otvoreno istupi i da proglasi samostalnu državu Hrvatsku, jer nije bio siguran da je rat između Nemačke i Jugoslavije neizbežan, a za takav krupan poduhvat trebala mu je Hitlerova garancija, jer mu garancija Frojnda, nemačkog konzula u Zagrebu, nije bila

sigurna« (Walter Hagen, *Die Geheime Front*, Linz i Beč, 1950, str. 232; I, 494).

b) Iz jedne zabilješke šefa njemačkog ureda za inostranstvo, odnosno Abvera, prema zabilješci admirala Kanarisa, vidi se da je Maček 27. marta 1941. zamolio vladu Rajha za obavještenje o njemačkom stavu prema beogradskoj vladi, te da će Maček, shodno tome odrediti svoje držanje prema Beogradu (ADAP, D, XXII-I, str. 349, Depeša admirala Kanarisa br. 510/235 486 od 27. marta 1941; Čulinović, n. d., 174; I, 495).

c) Kad je specijalni izaslanik nemačke vlade inž. Derfler (koji je pre 27. marta posetio kneza Pavla) 28. marta posetio i svog starog poznanika dr Mačeka, *Maček je molio da se nemačko nastupanje — ako dođe do rata — ne vrši preko Hrvatske da ne bi trpela već u pravcu Drine* (portcrtao M. Š.), i izjavio da će ova vlada kroz nekoliko dana morati otići, a kad on uđe u kabinet, nastojeće da ga razbije. Sem toga, zamolio je inž. Derflera da mu nemačka vlada dade instrukcije radi zauzimanja definitivnog stava prema događajima u Beogradu. O toj molbi je istoga dana načelnik IV odeljenja obavestio Ministarstvo inostranih poslova Rajha (AVII, mikrofilm, Bon — 1/1032—1034 — Hajnburgov izvještaj; I, 496).

d) Prema dokumentu Inostranog odeljenja Abvera od 29. marta 1941. proizilazi, kako »Maček još uvijek čeka njemački odgovor na njegovo pitanje o stavu Njemačke prema novoj jugoslavenskoj vladi«, jer — prema tom aktu — on se »želio osigurati na svima stranama« (OKW, Amt Ausland, Abwehr, ABT, Ausland, br. 0664; *Dokumenten zur deutschen ausw. Politik*, str. 349 uz dokument br. 238; F. Čulinović, n. d., str. 174; I, 495).

e) Maček je uskoro posle državnog udara stupio u kontakt sa novim nemačkim novinarom Otom Mittelhamerom i u razgovorima sa njim se interesovao da li se mimo službenih kanala može upitati Berlin kakvo će držanje zauzeti vlada Rajha u pogledu priznanja Simovićeve vlade. On je tom prilikom ovom novinaru izjavio da još nije siguran da li će prihvatiti ponuđeni mu položaj potpredsednika u toj vladi, jer njegovi ministri (Šutej, Torbar, Smoljan i Andres) učestvuju u njoj samo pod uslovom ako nova vlada prihvati pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu (L. Hory und M. Broszat, *Der Kroatische ustascha Staaat 1941—1945*, Stuttgart 1964, str. 46, Frojndov telegram od 1. aprila 1941; DGFP, 12, dok. 241; I, 496).

f) Rajhslajter Rozenberg je po Hitlerovom naređenju 1. aprila uputio Maletkea u Zagreb da pregovara sa Mačekom. Prema Rozenbergovom planu, Maletke je trebalo u pregovorima sa Mačekom da ispita mogućnost dvaju rešenja: prvo, da Maček u svojstvu potpredsednika jugoslovenske vlade, pozove Nemce da intervenišu vojnom silom u Jugoslaviji — radi uspostavljanja stanja preobrazovanja vlade Cvetković—Maček. Ako bi Maček uputio ovakvo formulisani i obrazloženi zahtev Berlinu onda bi Treći Rajh imao opravdanje za okupaciju Jugoslavije. Time bi se sprečio uticaj Italije, a Vermaht bi okupirao Jugoslaviju i pretvorio je u vazala. Drugo, ako Maček ne bi pristao na ovo prvo rešenje —

da se sprovede proglašenje nezavisne Hrvatske na čelu sa Mačekom (a ne sa Pavelićem), s tim da u ovako proglašenu »Nezavisnu Hrvatsku« uđu nemačke trupe kao »oslobodioci« i da se oštrica vojne akcije usmeri protiv srpskog dela države (Slovenija bi se okupirala i pripojila Trećem Rajhu), a Mačekova »Nezavisna Hrvatska« veže za Berlin. Time bi se onemogućilo da se u njoj učvrsti italijanski uticaj (Diplomatski arhiv Sekretarijata inostranih poslova, »Popisnik Vašington«, T—120, serija 3903 H, snimci br. E-049706-049711; DGFP, D, XII, dok. 243, str. 627; I, 499).

g) Pošto Maletke nije imao ovlašćenja za konačne pregovore, Ribentrop je 1. aprila 1941. godine izvestio konzulat u Zagrebu da će se Maletke i Vezemajer uputiti u Zagreb kao predstavnici Rajha, a Vezemajer kao poverljiva ličnost gospodina ministra inostranih poslova Rajha. Konzulat je o ovome obavestio Mačeka, a tih dana su i posrednici konzulata atašei za štampu Oto Mitelhamer i Kop (ili Kob) bili u stalnom kontaktu sa Mačekom (B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1979, str. 357). Maletke u svom izveštaju kaže da je dobio instrukcije i od rajhslajtera Rozenberga (Diplomatski arhiv SIP-a, »Popisnik Vašington«, T—120, serija 390, H, snimci br. E-049706-049711; Ribentropov telegram od 1. aprila nemačkom konzulu u Zagrebu — AVII, Bon, I, reg. br. 1082; I, 499).

h) Vođstvo pokrajine Štajerske je 1. aprila dostavilo nemačkom Ministarstvu inostranih poslova ovu Mačekovu poruku: »Ako Simovićeva vlada ne prihvati moje uvjete, nego se u Beogradu probiju protivne tendencije, riječ će imati Njemački. On će (Maček) u tom slučaju odmah službeno od Njemačke zatražiti pomoć« (L. Hory und M. Broszat, n. d., str. 47, prim. 100; USMT, NG-5734; I, 500).

i) Iz Frojndove depeše nemačkom Ministarstvu inostranih poslova (od 1. aprila 1941) proizlazi da mu je Maček javio kako je u Beograd poslao predstavnika HSS A. Košutića da obavesti Simovića o uslovima za njegovo (Mačekovo — prim. V. T.) lično sudelovanje u vladi. Frojnd ističe pri tome da mu je Maček obećao najstrožu tajnost za podijeljeni mu savjet, te da je za posrednika odredio Košutića. U Frojndovoj depeši tačno su navedeni uslovi koje je Maček po Košutiću postavio Simoviću 30. marta (F. Čulinović, n. d., str. 175; Frojndova depeša br. 23 od 1. IV 1941, s pozivom na depešu br. 72 od 31. III; ADAP, dok. 241, str. 251; AVII, Bon — 2, reg. br. 64; I, 500).

j) Generalni konzul Frojnd je 2. aprila pre podne uputio u kratkom razmaku dva telegrama u Berlin: »Maček mi je po poverljivoj osobi, koju lično poznajem, poručio da je posle jučerašnjeg savetovanja u toku noći odlučio da prekine s Beogradom. Maček se boji da će u Zagrebu uskoro doći do vojnog puča, s ciljem da vojska preuzme vlast. Uveren je da će, pošto sagledaju njegove namere, nastojati da ga uhvate. Rekao je da je hrvatska Zaštita, nažalost samo delimično naoružana, da su pouzdani policajci i delovi žandarmerije [...] da su izdata uputstva da hrvatski vojnici u slučaju rata svoje vladanje podese prema prilikama (L. Hory und Broszat, n. d., str. 47; Telegrami br. 28 i 29; DGFP, D, XII, dok. 246, prim. 4, USMT, NG-5734; I, 501).

k) U drugom telegramu Frojnd je javio da Maček zahteva od Beograda da pruži satisfakciju Nemačkoj i bezuslovno ispunjenje uslova, posle čega će otputovati za Beograd, ali potom da namerava da po nalogu vlade otputuje u Berlin. Dalje se kaže da vlada oštro postupa protiv komunista i da se Idn ne nalazi u Beogradu i da mu je otkazano gostoprinstvo (AVII, Bon-2, reg. br. 231; I, 500—501).

l) Maček je prekinuo pregovore sa Nemcima 3. aprila popodne kad je Simović prihvatio njegove uslove za ulazak u vladu u tri tačke, od kojih 3. glasi: »Vlada mora odmah dati svečanu izjavu da u potpunosti priznaje pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu i da će politiku toga pakta voditi u svakom pogledu. Tom prilikom Košutić je predočio Simoviću da bi se Maček, ako se ne ispune prednji uslovi, odmah zvanično obratio Nemačkoj za zaštitu i u tome bi se slučaju postarao za red i mir u Hrvatskoj« (AVII, mikrofilm, Bon-1, reg. br. 1059, 1057—1068 i Bon-2, reg. br. 64 i 68; I, 494).

li) Maček je popodne 3. aprila imao sastanak s nemačkim eksponentom Valterom Maletkeom čiji je poslednji pokušaj da nagovori Mačeka na otcpljenje Hrvatske od Jugoslavije, konačno propao. Maček je, između ostalog, Maletku odgovorio: »[...] 1. On kategorički otklanja svaku diskusiju o samostalnoj Velikoj Hrvatskoj; 2. pojačaće srpsku dobru volju da se ponovi izjava o prihvatanju Trojnog pakta; 3. Maček je svestan toga, da Jugoslavija mora dati Njemačkom Rajhu zadovoljštinu; 4. Maček će, ukoliko je Berlin sa time sporazuman, predložiti vladi Srbije da preuzme osobne razgovore s Njemačkim Rajhom u cilju obnovljenog priznanja Trojnog pakta i izvršenje jedne široke satisfakcije [...] Maček vjeruje u svoju misiju za održavanje mira i u svoj uspjeh, te moli za obavještenje da li je Berlin sporazuman sa njegovom spremnošću, kako je navedeno da on vodi pregovore [...]« (ADAP, dok. 262, str. 370—371; F. Čulinović, n. d., str. 176—177; DGFP, D, XII, dok. 265, 488; AVII, mikrofilm Bon-2/259—260, br. snimka 33 od 4. 4. 1941; B. Krizman, n. d., str. 360; I, 502).

m) Hoptner kaže da je moguće da je Maček igrao dvostruku igru u pogadanjju sa obadve strane — Berlinom i Beogradom. Radeći tako, on bi bio spreman za svaku mogućnost, rat ili mir. Pronemački pravac koji je zastupao kod Maletkea obezbeđivao mu je situaciju kod Nemaca i spas Hrvatske, ako oni napadnu Jugoslaviju (Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934—1941*, ćirilčno izdanje 1964. u Zapadnoj Nemačkoj, str. 378—379; I, 501—502).

n) Viktor Novak u svom delu *Magnum Crimen*, Zagreb 1948, str. 522—523 kaže: »[...] Upravo u ovim sudbonosnim trenucima, između 27. marta i 6. aprila, pala je potpuno maska sa lica ovog nazovi 'vođe' tzv. hrvatskog narodnog pokreta. Dok je Simovićeva vlada pod pritiskom masa raspustila koncentracione logore Cvetković-Mačekovog režima do tle ih je dr Maček dao nove da osniva [...]. Puni zatvori pravih i prokušanih narodnih boraca, (koje je pohapsila Mačekova policija), dočekali su Mačekovom zaslugom Hitlerove krvožedne horde i njihove pomagače Paveličeve ustaše. Sudbina tih hrvatskih boraca bila je samim tim odlučena [...]. Ovaj teški zločin pada neposredno na dr Mačeka kao i nje-

gove najbliže suradnike, nadbiskupa Stepinca, njegove klerofašiste [...]. Krvožedni Mačekovi janjičari, obje Zaštite, imali su svoj veliki udio pri tom krvničkom poslu, još prije nego je Musolinijev i Hitlerov plaćenik stigao u Zagreb. Desetog aprila [...]. *Maček je izdao proglas kojim je pozvao organizacije HSS i pristaše da se novoj vlasti pokore i da s njom surađuju. Mačekova Zaštita prešla je odmah u službu okupatora i ustaša* (potcrtano u originalu) [...]. Ovako je 'vođa' inaugurirao završnu fazu najsramnijeg nedjela, izdaju vlastitog naroda. Za njim će istodobno istim smjerom njegov najvjerniji saveznik, nadbiskup Stepinac.«

Prema tome, Terzić nije ništa proizvoljno izmislio, niti prešutio, već se držao navedenih dokumenata na osnovu kojih se može doneti ovaj zaključak: da je Maček u vremenu od 27. marta do 3. aprila rasporedio svoje snage na tri fronta: a) Tortića da sa grupom poslanika HSS uputi proklamaciju ministru inostranih poslova Rajha i donese Rezoluciju za razbijanje Jugoslavije; b) grupu ministara iz vođstva HSS da uđe u Simovićevu vladu da se tamo nađu za svaki slučaj, i c) sebe da pregovara sa Nemačima, s tim da bude na njihovoj strani ako bi došlo do rata ili da uđe u Simovićevu vladu ako ova prizna Trojni pakt, izvini se Nemačkoj i očuva mir, što je i učinio kada je Simović usvojio njegovu uslove, jer je došao do zaključka da će Nemačka produžiti saradnju sa jugoslovenskom vladom i da će u takvim uslovima ponovo učestvovati u podeli vlasti.

Postavlja se pitanje može li Boban da ospori napred navedene izvore o držanju Mačeka od 27. marta do 10. aprila i je li zbog jednog podatka koji je Terzić naveo — da je Maček dao inicijativu za sazivanje skupštine 31. marta — mogao da ga okvalifikuje kao »Terzićev smišljen plan« i da se zapita: »Kakav je Terzićev znanstveni nivo i njegova istinoljubivost? Neka čitaoci i ovde presude. Sad već možemo reći da je on vješt kombinator. Vješt kombinator i [...], nek se i to na kraju vidi« (95/83). Sem toga, postavlja se pitanje šta znače ove tri tačkice? Svakako nešto uvredljivo. Mislim da je Boban bio dužan da navede, bar ukratko, što su to Maček i HSS drugo činili i učinili u to vreme za odbranu nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Jugoslavje.

II. O STROGOPOVJERLJIVOJ OKRUŽNICI

Boban na str. 95 do 96 (3/83), između ostalog, kaže: »[...] Terzić je nesumnjivo dobro znao i to da se strategijski udar po glavnom neprijatelju postiže strategijskim sredstvima. U našem slučaju strategijskim argumentima, hoću reći strategijskim dokumentima. Može taj strategijski dokument biti i samo jedan (Terzić ih inače ima u izobilju, ali, recimo, kao pomoćnih udarnih sredstava), ali je glavno da je vrijedan. I još malo i saznat ćemo koje je to Terzićevo tajno oružje, koje neprijatelju zadaje smrtonosni udar čim ga samo spomenete. I da biste tu tajnu saznali uopće nije potrebno da čitate cijelu Terzićevu knjigu, tj. svih 1560 stranica. Dovoljno je samo da dodete do 92. str. I toma i tajna je otkrivena: to se ubojito oružje, poslije čije upotrebe preživjelih uopće nema, zove Strogo povjerljiva okružnica HSS. Pretpostavljam da je većina čita-

laca taj dokument već pročitala i da ga ovdje nije potrebno u cijelosti donositi«, pa na str. 97—99 (3/83) prenosi što o Okružnici »kaže Terzićev uzor, F. Čulinović u svojim delima *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958, 97 i 102—103 i *Jugoslavija između dva rata*, II, 160—164, koja je i Terzić naveo u I tomu na str. 571—572.

Ovde ću navesti samo deo Čulinovićevih zaključaka koje je Boban izostavio: 1) »Potrebno je pri tome sjetiti se i sve oštrijih katoličkih profašističkih 'Križara', koji su od osnutka Banovine Hrvatske stali sve to bezobzirnije razvijati svoju protujugoslavensku i proosovinsku propagandu. Iz njihovih redova širila se sasvim neprekriveno propaganda sa ciljem da se što više zatruju hrvatsko-srpski odnosi, da se kod Hrvata katolika razvije što veća mržnja protiv pravoslavnih Srba koje se okrivljavalo kao glavnu zapreku za ostvarenje tzv. nezavisne države hrvatske.« i 2) »Po unutrašnjosti se tako dobivao dojam, da je vođstvo Hrvatske seljačke stranke saglasno s akcijom ustaša i klerofašista. Oni su, naime, sve to vidnije postajali gospodari na raznim dijelovima Hrvatske [...]. Ali, prema svima suprotnostima između HSS i ustaša stajale su gornje činjenice, napose sve to rječitija pasivnost banske vlasti naprama protivjugoslavenskoj akciji ustaša i klerofašista. *Između njih se očigledno vodila borba oko vlasti, ali u suštini političkog pitanja između njih bitne razlike nije bilo; i jedni i drugi govorili su i radili za stvaranje zasebne hrvatske države.*«

Detaljno komentarišući Strogo poverljivu okružnicu, Čulinović je u svom delu *Jugoslavija između dva rata*, II, na stranici 159 i 160, između ostalog, napisao: »[...] Banovina Hrvatska izražavala je i političku pobjedu Hrvatske seljačke stranke, a njezino vođstvo domoglo se kroz to do vrhunskih pozicija na ovom području. Sada su ljudi iz vođstva Hrvatske seljačke stranke na čelu s Mačekom držali ključne pozicije vlasti i postepeno se uživiljavali u novostvorenoj situaciji. Karakteristično je za te ljude da su ubrzo nakon osnutka Banovine Hrvatske stali priređivati brojne svečanosti, na kojima je s pravom pompom istupala 'Seljačka zaštita', odnosno 'Građanska zaštita', koja je sad već bila poluslužbena milicija; i sam je Maček u više navrata (kao npr. prigodom proslave svoga imendana i sl.) istupao na takvim paradama (jašeći na bijelom konju!) i vršio smotru nad naoružanim 'zaštitarima'.«

Čulinović je i u svom delu *Slom stare Jugoslavije* na str. 105—106, napisao i ovo: »[...] Preostaje, dakle, zaključak, da Cianovi navodi zaista odgovaraju istini (potcrtano u originalu). To znači da su velikohrvatski separatistički elementi (i u vođstvu HSS) tražili 'oslobodenje' Hrvatske na taj način što su joj pripremali talijanski protektorat! [...] *Naprijed navedena Okružnica 'hrvatskog narodnog pokreta' odaje dakle i po tome svoj pravi izvor* (potcrtao M. Š.; I, 67).

Eto, videli smo što kaže »Terzićev uzor Čulinović«, kao i ono što je Boban ispustio. Mislim da je Čulinović objektivno i iscrpno izneo činjenice, tako da Terzić nije imao nikakvog razloga da mu ne veruje, jer su kasniji događaji sve njegove konstatacije do tančina potvrdili.

Boban na str. 99 (3/83) kaže: »[...] Na Čulinovićeve stavove (i Terzićeve, koji ga je slijedio) oko ove okružnice osvrnuo sam se u *Sporazu-*

mu (292—295) i desetak godina kasnije (*Maček i politika HSS, II*, 219 i d.). Ništa, međutim, nije pomoglo i Terzić ponovo aktualizira ovu okružnicu i, kao što ćemo vidjeti, upotrebljava je kao jedan od svojih argumenata protiv Mačeka, HSS i [...].«

Ove tri tačkice svakako zamenjuju hrvatski narod, jer je Boban u *Časopisu za suvremenu povijest*, 1/1984, na str. 57 naveo: »On (Terzić) u svemu tome ima svoj posebni račun: što je moguće gore prikazati Mačeka, da bi što gore ispala stranka kojoj je on bio na čelu, da bi opet što gore ispao narod (potcrtao M. Š.) koji je ona politički mobilizirala.« Na str. 102 (3/83) Boban kaže: »Prisjetimo se, pošto je opisao sadržaj okružnice, Terzić opaljuje smrtonosni rafal: 'Naprijed izneti podaci ističu pravo lice hrvatskog separatizma u Hrvatskoj, jer je hrvatsko nacionalno pitanje postalo sredstvo za razbijanje jugoslovenske države uz podršku sila Osovine [...]' itd. I, vidite dragi čitaoci, dok se mi ovdje dozlaboga mučimo oko toga tko je pravi i jedino mogući autor te okružnice i ni za milimetar se ne mičemo, Terzić samo pritisne obarač i iz prve pun pogodak: 'Kako su se dr Maček i njegovi saradnici iz vođstva HSS odnosili prema Sporazumu Cvetković-Maček od avgusta 1939. godine vidi se iz Strogopoverljive okružnice'.« I dalje: »Prvi Terzićev strateški manevar i 'znanstveni podvig' bio je u tome da je pred čitaocima u cijelosti zatajio način na koji je okružnica pronađena.« Da bi to potvrdio, Boban je na str. 99 (3/83) napisao: »Evo što je, uz tekst okružnice, javljao obavještajac: 'Jedan vrlo viđeni gospodin bio je u poseti svome prijatelju, također viđenom gospodinu, inače istaknutom članu H.S.S. Odjednom je domaćinu došla jedna iznenadna poseta, te je ovaj zamolio svoga prijatelja da se zabavi čitanjem knjiga dok se on povrti i tom prilikom pokazao mu rukom na biblioteku. Kad je domaćin otišao, ovaj gospodin prišao je biblioteci i počeo pregledavati knjige. Odjednom je u koricama jedne knjige naišao na poverljivu okružnicu izdanu od vodstva Hrvatskog narodnog pokreta. Prelistao je istu, i pošto je utvrdio da je ona po svome sadržaju vrlo važna, skicirao je izvod iz iste. Pošto je još imao vremena, prve svoje izvode dopunio je sa daljim podacima, te se isti mogu smatrati kao dosta tačni, a u nekim stavovima kao potpuno tačni.' Poslije nekih podataka, koje ćemo kasnije navesti, u ovom popratnom aktu, dalje stoji: 'Proveravao sam već preko mesec dana i mogućnost da je ovo jedna falsifikovana okružnica, izdana od strane političkih protivnika HSS, ali za odbranu te pretpostavke nisam prikupio ni jedan podatak. U prilogu dostavljam original kako sam i dobio i jedan prepis istoga'« (*Sporazum*, 421).*

* Boban je tek na str. 104 (3/83) naveo ovaj deo popratnog akta: »Prednje se dostavlja u vezi navoda iznetog u stavu sedmom izveštaja 760/40 g. Pojedini vrlo korisni momenti su prošli ali se sa događajima u buduće može pratiti tačnost pojedinih navoda u priloženoj Okružnici odnosno nalaziti objašnjenja u izjavama ili govorima pojedinih prvaka. Od poslednjih dokaza sa kojima se još raspolaze u ovom momentu može poslužiti: govor Dr. Pernara iznet u mom izveštaju 760/40 g. na strani 3 kao i priloženi novinski iseći uz taj izveštaj, te priložena naredba. Napominjem, da novine ovim pravopisom, odnosno stilom ranije nisu pisali. Neverovatno, ali je tačno da se sve tačno poklapa sa radom na terenu, izjavama prvaka, govorima, postupcima policijskih vlasti, Zaštite, predstavnika vlasti Banovine Hrvatske, predsednika pojedinih opština itd. itd. Uopšte svi događaji na terenu slažu se sa iznetim u Okružnici.«

Na 99 stranici (3/83) Boban konstatuje da Čulinović nije donio navedeni propratni dopis obavještajca, a zatim nastavlja: »Nadam se da će i čitaoci smatrati važnom činjenicu da se vidi kako je dokument pronađen, jer nas to odmah upozorava na potrebnu kritičnost. Je li Čulinović tada bio upoznat s primjerkom koji sam objavio, dakle s popratnim dopisom, je li ga on namjerno ili nenamjerno izostavio to ne mogu tvrditi. A da je Čulinović ovo naveo, očividno bi bio nepotreban čitav niz njegovih domišljanja (potpis, pečat, priče o širenju *okružnice* itd.).«

Zar nije očigledno da su i Čulinović i Terzić, na osnovi podataka iz Okružnice i iz kompletnog propratnog akta obavještajca, mogli doći do zaključka da je Okružnica stvarno postojala i da se široko primjenjivala na terenu? Boban je na str. 104 (3/83) deo izostavljenog propratnog akta ovako komentarisao: »Na žalost tvrdnje obavještajca nisu konkretne, pa o njima nije ni moguće voditi konkretan razgovor. A morali bismo i o njemu nešto znati, da bismo lakše shvatili što je on mogao i htio vidjeti. Uostalom, on za nas ovdje i nije važan i nećemo zbog njega zamenariti razgovor o Terzićevoj knjizi. O njoj je razgovor lakše voditi, jer u njoj je ipak jasno što je to Terzić vidio, gdje je nalazio potvrdu za postojanje *okružnice*, i kome pripada.«

Međutim, ako za Bobana nisu važne navedene tvrdnje obavještajca, one su i te kako važne za objektivne historičare, jer su te tvrdnje dokazane i kasnije potvrđivane događajima na terenu.

Boban na str. 100 (3/83) ukazuje na ova tri osnovna pitanja koja se u vezi sa spomenutom *okružnicom* postavljaju:

1) Pošto tekst *okružnice* ima »9 (devet) stranica normalnog proreda na pisaćem stroju«, on postavlja pitanje »kako je gost kod svog domaćina uspio napraviti izvode toga navodnog dokumenta. Taj mora da se na duže vrijeme preselio kod svog domaćina. Čak kad bi sve to bilo i tačno, otvara se novo pitanje: gdje je garancija da je taj izvod vjerno odražavao sadržaj predloška. Itd.«

Očigledno Boban neuverljivo ocenjuje vreme zadržavanja gosta kad kaže: »Mora da se na duže vrijeme preselio kod svog domaćina«, jer bi to značilo da je kod njega boravio nekoliko dana, pa i duže.

2) Pošto je vodstvo hrvatskog narodnog pokreta uputilo *okružnicu* »odmah poslije sporazuma pod nadnevkom od 28 kolovoza 1939 (sic!) organizacijama«, a obavještajac je dostavio tek 22. siječnja 1941. godine, Boban naglašava da »do danas nije pronađen ni jedan jedini, ma i najsitniji podatak, koji bi ukazivao na to da bi prije tog datuma *okružnica* ma kome i u ma kom smislu bila poznata«.

Međutim, u navedenom propratnom dopisu obavještajca za Dosije H.S.S. br. 760/40. g. jasno se kaže: »Da se sve tačno poklapa sa radom na terenu, izjavama prvaka, govorima, postupcima policijskih vlasti, Zaštite, predstavnika vlasti Banovine Hrvatske, predsjednika pojedinih opština itd. itd. Uopšte, svi događaji na terenu slažu se sa iznetim u Okružnici.« A pošto je Okružnica (kako se vidi iz propratnog dopisa) dostavljena organizacijama samo dva dana posle zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček, može se zaključiti da je pripremana uporedo sa vođenjem pregovora za zaključenje Sporazuma, jer je rukovodstvo HSS nesumnji-

vo očekivalo da će Sporazum izazvati reakciju i nezadovoljstvo, naročito onih koji nisu željeli bilo kakav sporazum sa Srbima, odnosno sa beogradskom vladom. To se jasno vidi iz uvoda Okružnice: »E da sklapanje 'sporazuma' i ulazak predstavnika hrv. narodnog seljačkog pokreta u beogradsku vladu ne unese zabune u redovima hrv. narodnog pokreta upućujemo niže navedene upute, koje će svaki, da na najpogodniji i najumjersniji način saopći pristašama. Dužnost je svakog pojedinog istaknutog člana hrv. narodnog pokreta, da u svakoj prigodi rastumači pristašama prave ciljeve 'sporazuma'.«

3) Pošto se iz završetka *okružnice* razabire »kao da bi bila upućena svim mjesnim organizacijama«, a to znači »u oko sedam hiljada primjeraka«. Boban pita »Može li se u tom slučaju zamisliti da bi ona ostala tajnom [...]. A do danas ni jedan primjerak i ni u jednom arhivu i ni od kojeg pojedinca nije pronađen.«

Međutim, u zaglavlju Okružnice kaže se da je ona 28. kolovoza 1939. upućena organizacijama (nema »svim«) pa se — na osnovi njenog završetka — može zaključiti da su je dobili samo *pozvani*, odnosno *istaknuti članovi hrvatskog narodnog pokreta*, i da su vođe mesnih organizacija, posle upoznavanja sa njenom sadržinom, bili dužni da dobijene upute čuvaju kao poverljive i tajne. U svakom slučaju, nelogično je da se strogo poverljivi dokumenti izdaju u 7000 primeraka, jer je poznato da se takvi dokumenti normalno usmeno saopštavaju samo ograničenom broju pozvanih ljudi, i to na posebnim sastancima. Uostalom, ko može tvrditi da u arhivu HSS, koji je nedostupan, nema originalnih primeraka Okružnice?

Boban na str. 102 (3/83) zaključuje i ponavlja: »*Nedvojbeno je, dakle, da je Terzić svjesno i smišljeno pred čitaocima zatajio sve ono što bi moglo dovesti u pitanje smrtonosnu ubojitost njegovoga strategijskog oružja, Strogo poverljive okružnice HSS*« (potcrtao M. Š.).

Međutim, potpuno je netačna Bobanova tvrdnja da je Terzić *svjesno i smišljeno* bilo što zatajio pred čitaocima, jer za to nije imao nikakve potrebe, kao što to, očigledno, nisu učinili ni oni istoričari koji nisu osporili autentičnost Okružnice, a koje ću kasnije navesti.

Boban dalje na istoj 102. stranici kaže: »Terzić je među priložima u prvom tomu drugog izdanja (I, 566—571) u cijelosti donio i tekst spomenute *okružnice* [...].«, pa dodaje da je Terzić napravio novu verziju — »Dakakho podloga teksta je ona koja nam je već poznata uz izvjesne dodatke, *očevidno proizvoljno dodane*« (potcrtao M. Š.).

Činjenica je da sam ja tu novu verziju sastavio na osnovi podataka iz dela F. Čulinovića *Slom stare Jugoslavije* [...], str. 91—102, *Istorije građanskih stranaka u Jugoslaviji*, drugi deo, Beograd 1952, str. 67—71, i Bobanovog priloga Okružnice u delu *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965, str. 421—424, kao što se vidi iz njene kompozicije. Međutim, potpuno je netačna Bobanova tvrdnja da su *izvjesni dodaci očevidno proizvoljno dodani*. Naprotiv, Okružnica koja je navedena u Prilogu 2 (I, 566—571) u suštini je identična sa originalom u AVII, br. 4/1, k. 22, samo što se razlikuje u pravopisu, nekim nepreciznim rečima i slovničkim nepodudarnostima. Prema tome, Terzić nije ništa zatajio pred čitao-

cima niti je to bio bilo kakav njegov »strategijski manevar« i »znanstveni podvig«, kako Boban tvrdi. U svakom slučaju, Terzić je imao drukčiji stav u pogledu autentičnosti Strogo poverljive okružnice, pa je na str. 573 prvog toma naveo: »Dr Ljubo Boban u svojoj knjizi *Sporazum Cvetković-Maček*, na str. 290—303, dovodi u pitanje ispravnost upoređivanja politike vođstva HSS sa platformom iznetom u 15 tačaka Okružnice. On kaže: »Okolnosti na kojima je ova Okružnica nastala u svakom slučaju su nedovoljno jasne i osnovno pitanje autentičnosti ostaje i dalje nerazjašnjeno (str. 292, prim. 38).« Prema tome, kaže dr Boban, za nas su još uvek neraščišćena pitanja: 1) da li je stvarno postojala sporna okružnica; 2) kakav je bio njen tačan sadržaj; 3) tko je njen pravi autor; kome je bila upućena, kada i sa kakvim ciljem. Sve dok se ova pitanja ne raščiste, smatramo da pozivom na ovu okružnicu nije moguće donositi nikakve iole ozbiljnije zaključke« (str. 295; I, 573).

Očigledno je da u navedenom Terzićevom citatu nije ništa suštinski izmjenjeno. U stvari, napravljene su samo beznačajne greške koje padaju na moj teret kao redaktora. Naime, umesto »na« trebalo je »u«, umesto »uvek« trebalo je »uvijek«, umesto »Okružnica« trebalo je »okružnica«. A je li trebalo da Boban pridaje toliko veliku važnost navedenim sitnim greškama koje ne menjaju suštinu, čitaoci mogu doneti svoj sud.

Da ni Boban nije potpuno siguran u to je li Strogo poverljiva okružnica postojala ili nije, vidi se iz napred navedenih pitanja koje je postavio. Sem toga, on je u svom delu *Maček i politika HSS*, 2, na str. 211 naveo: »Kako stoji s elementima na osnovi kojih se može suditi o autentičnosti dokumenta o kome je riječ? Raspravljajući u spomenutoj knjizi (*Sporazum Cvetković-Maček*, — M. Š.) o Okružnici po prvi put sam iznio jedan podatak koji, čini mi se (potcrtao M. Š.) ima izvanrednu važnost u raspravi oko utvrđivanja autentičnosti dokumenta. Autori koji su navodili i arhiv u kome se okružnica nalazi, nisu upozorili na popratni dopis koji se uz tu okružnicu nalazi [...].«

Terzić je došao do zaključka da je Strogo poverljiva okružnica stvarno postojala: a) zato što je prihvatio napred navedeno objektivno rezonovanje dra Ferde Čulinovića; b) zato što su to pokazali događaji posle sklapanja Sporazuma Cvetković-Maček u toku 1939, 1940. i 1941. godine, a naročito posle državnog udara 27. marta, zatim u toku kratkotrajnog aprilskog rata, za vreme drugog svetskog rata i u vreme masovnog pokreta u Hrvatskoj posle rata, o čemu će kasnije biti reči; c) zato što je i Viktor Novak u svom delu *Magnum Crimen* na str. 488 naveo: »Kako široke mase nisu baš s oduševljenjem dočekale 'sporazum' to je vođstvo tzv. Hrvatskog narodnog pokreta izdalo jednu strogo povjerljivu okružnicu u kojoj su se dale instrukcije za daljnji rad narodnog pokreta u duhu Košutićeve programne misli da 'borba istom počima'. Dok se u vrijeme objavljivanja ove okružnice moglo još smatrati da je apokrifna i da potječe ili iz redova Stojadinovićeve grupe ili samih ustaša, poslije objavljivanja memoara grofa Ciana, teza onih koji su tvrdili da je autentična, dobila je na snazi«; d) zato što su I. Horvat i J. Ružić u feljtonu *Posljednji manevri* u *Večernjem listu* od 3. januara 1963. potvrdili da je okružnica autentična. Oni kažu: »Iako na dokumentu nema ni datuma ni potpisa, pouzdano se vjeruje da je njegov autor bio osobno dr Vlatko

Maček«; e) zato što i F. Tuđman u svom delu *Okupacija i revolucija*, Zagreb 1963, na str. 31 navodi: »Separatističko-frankovačko-ustaški elementi u Hrvatskoj napadali su sporazum Mačeka sa Cvetkovićem kao izdaju hrvatskih nacionalnih interesa, ali su u isto vrijeme nastojali da formiranje Banovine Hrvatske iskoriste kao prvi korak i sredstvo za stvaranje samostalne i nezavisne hrvatske države«, i dodaje »da je potkraj 1939. u Hrvatskoj tajno širena okružnica sa sadržinom u tom smislu u ime hrvatskog narodnog pokreta«; f) najzad u *Istoriji građanskih stranaka* na str. 67—71 štampana je Strogo poverljiva okružnica sa potpisom desno Dr. Vlatko Maček, s. r., levo Potpredsjednik A. Košutić, s. r., a u sredini žig centralne organizacije H.S.S. Na žalost, nisam uspeo da vidim original te okružnice.

III. O TZV. STEPINČEVOJ OKRUŽNICI

Boban na str. 108 i 109 (3/83) kaže: »Međutim, s *Terzićevom okružnicom* ići će malo teže. Odmah vas, dragi čitaoci, mogu ohrabriti da ćemo, zahvaljujući Terziću, otkriti nove, najstrože tajne, najpovjerljivije, upravo do nevidljivosti tajanstvene dokumente. Dakle, da krenemo. Uzmite I tom drugog izdanja Terzićeve knjige i okrenite str. 209 do 210. Tu možete pročitati: 'U danima aprilskog rata Alojzije Stepinac na čelu katoličke crkve u Hrvatskoj, uputio je ovakvu poruku svojim vjernicima: 'Narodu izvan Zagreba poručio se da se odmah obrati na sve župne Urede, gdje će od svećenika dobiti uputstva za dalji rad [...]. *Kod toga će nam uveliko pomagati katolička crkva. Treba zbog toga uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatsva. Na pravoslavnu kao bizantijsku kulturu treba navaljivati i treba isticati da su to specijalne odlike*'« [kurz. Terzićev]. Sad otvorite str. 573 i čitajte: »[...] Najzad, treba napomenuti da je poglavar katoličke crkve u Hrvatskoj Alojzije Stepinac, u svojoj poruci vernicima o danima aprilskog rata rekao: 'Treba zbog toga uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatsva (Hrvatske). Na pravoslavnu kao vizantijsku kulturu treba navaljivati i treba isticati da su to specijalne odlike' [kurziv Terzićev], tj. ono što se nalazi u XV tački Okružnice (potcrtano u ovom tekstu samo je razlika u tome što u Okružnici stoji Hrvatske umesto Hrvatsva). Otkud ova podudarnost?!« Boban nastavlja: »... Treba naprosto uzeti zagrebački *Katolički list* br. 26 od 26. 4. 1941. str. 294, koji Terzić dva puta na isti način navodi kao izvor za spomenutu Stepinčevu poslanicu«, pa na str. 110 (3/83) obaveštava čitaoca da ne postoji *Katolički list* br. 26 od 26. 4. 1941. već od 26. 6. 1941. i da u njemu nema ništa od onoga što je Terzić naveo.

Boban je zaista u pravu, ali za tu krupnu grešku odgovornost snosim lično ja. A evo kako je do toga došlo: mojom nepažnjom umesto navedenog teksta trebalo je da iz *Katoličkog lista* br. 25 od 26. VI 1941. sa str. 294, unesem da su u nedelju 22. IV predstavnici Katoličke akcije posetili nadbiskupa Stepinca, koji im je zahvalio na pozdravu i poseti i, pored ostalog, rekao: »[...] Hoću vam ovom zgodom naglasiti, neka

niko ne misli, da je ostvarenjem Države hrvatske sve svršeno. Sada dolazi vrijeme najvećeg rada [...].»

Karakteristično je da je Stepinac u svom *Dnevniku* (Knjiga IV, 172—173) napisao: »Iz cijelog ovog čina t.j. državnog udara opet izbija na javu činjenica da su Srbi i Hrvati dva svijeta, koja se nikad neće ujediniti, dok je ijednoga od njih na životu. Duh bizantizma je nešto tako grozno, da je samo Svemoćni i Sveznajući Bog u stanju parirati intrigama tih ljudi. Za nas je to nešto nepojmljivo, da se ugovori i obaveze kidaju bez ikakvih skrupula«, a na str. 176 iste knjige: »Sve u svemu Hrvati i Srbi dva su svijeta sjeverni i južni pol koji se nikad neće zbližiti osim čudom Božjim. Shizma (pravoslavlje — M. Š.) je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja.« Na osnovi toga, došao sam do zaključka da navedeni citat iz XV tačke ove Okružnice pripada Stepincu, tim pre što se u suštini poklapa sa onim što je napisao u svom *Dnevniku* 27. i 28. marta 1941.

Boban ima pravo kad na str. 109 i 110 (3/83) kaže da sledeći proglas sa zagrebačke radio-stanice 11. 4. 1941: »*Narodu izvan Zagreba poručilo se, da se odmah obrati na sve župne urede gdje će od svećenika dobiti uputstva za daljnji rad*«, nije uputio Stepinac nego ustaške vlasti. Međutim, slažem se sa navodima Viktora Novaka u n. d. na str. 542 da su ta uputstva data župnim uredima i njihovim šefovima župnicima, upraviteljima župa i kapelanima još pre 10. aprila, dakle pre proglašenja NDH, prema ranije sporazumnom dogovoru. Isto tako, slažem se sa Novakovim zaključkom da je to bio »*najočigledniji znak da se cjelokupna crkvena institucija u Hrvatskoj stavila u službu veleizdajničkog pokreta i u službu novog stvorenog stanja, da su crkvene institucije, prvenstveno župni uredi postali instrument ustaškog sistema i ustaške NDH, očevidno ranije pripremljeni za takav događaj* [...].« (potcrtao M. Š.).

Iz toga citata jasno se vidi uloga celokupne crkvene institucije u Hrvatskoj, a to znači Stepinca u stvaranju NDH. Zbog toga tu ne vidim nikakav »Terzićev laboratorijum, kombinatoriku i montažu« zato što je naveo proglas ustaške radio-stanice od 11. aprila, jer ga nije povezivao sa navodnom »Stepinčevom okružnicom«, a očigledno nije ga ni izmislilo — krivotvorio. U stvari, Boban je iskoristio punih sedam stranica (106 do 112, 3/83) da bi dokazao da Stepinac u aprilskim danima nije izdao nikakvu okružnicu i da, zbog moje greške, koju sam nenamerno napravio u pogledu interpretacije *Katoličkog lista* od 26. juna 1941, zada smrtonosni udarac Terziću — da se izrazim Bobanovom terminologijom.

A evo šta kaže V. Novak u n. d. na strani 543: »Međutim, hrvatskom kleru dao je pravi poticajni primjer stava prema ustaškoj veleizdaji i proglašenju NDH vrhovni šef katoličke crkve u Hrvatskoj, zagrebački metropolita dr. Alojzije Stepinac. Urbi et orbi objavljena je prava povezanost između nadbiskupa i ustaških prvaka! I to u prvim trenucima same NDH. Jer, već 11. aprila 1941. nadbiskup Stepinac je posjetio svoje ranije poznanike i prijatelje, koji su zauzeli ministarske položaje u prvoj provizornoj vladinoj upravi, još prije nego što je u Zagreb stigao Ante Pavelić [...]. On je pošao i tadašnjem poglavnikovom zamjeniku Slav-

ku Kvaterniku tom samozvanom 'vojskovodi' kasnije i maršalu. Naime, na veliku subotu, posjetio je Slavko Kvaternik nadbiskupa, a odmah istog dana nadbiskup mu je uzvratio posjetu [...].«

Ponavljam da ni Terzić ni ja nikako nismo imali nameru da, navode-
njem tzv. *Stepinčeve okružnice*, »optužimo« Stepinca, jer za njega, kao
što se vidi, i kao što će se kasnije još videti, postoji mnogo težih delika-
ta, a ne samo za vreme aprilskog nego i drugog svetskog rata. O mno-
gim njegovim deliktima Viktor Novak je u navedenom delu od str.
1055—1059, pored ostalog, naveo da je »Stepinac 28. travnja 1941. god.
izdao kleru zagrebačke nadbiskupije *službenu okružnicu* (u emisiji Ra-
dio-Zagreba *Obojena svetlost*, 17. aprila 1985, dr Josip Hrnčević je,
citirajući tu *okružnicu*, dva puta naglasio da je izdata 18. aprila — M.
Š.), u kojoj poziva svećenstvo da surađuje i vjernike podstiče na surad-
nju s tzv. NDH, a 26. lipnja 1941. god. kao predsjednik biskupskih
konferencija nakon održane biskupske konferencije na kojoj je zauzet
stav suradnje s ustaškim vlastima, predveo katolički episkopat u audi-
jenciju Paveliću i tom prilikom ovog fašističkog agenta pozdravio kao
državnog poglavara tzv. NDH, i obećao mu iskrenu i lojalnu su-
radnju [...].«

U navedenoj *okružnici* od 28 (18) aprila 1941. Stepinac je, između os-
talog, rekao: »Časna braćo! Nema nikoga među vama, koji u ovo os-
ljednje vrijeme nije bio svjedokom najzamašnijih događaja u životu
hrvatskog naroda, među kojim djelujemo kao glasnici Kristovog evan-
đelja. Događaji su ovo, koji su naš narod donijeli u susret davno sanja-
nom i priželjkivanom idealu [...]. Govoreći vam dakle kao predstavnik
crkve i pastir duša molim vas i pozivam, da svim silama nastojite i ra-
dite oko toga, da naša Hrvatska bude Božja zemlja, jer će samo tako
moći izvršiti dvije bitne zadaće koje država imade da izvrši u korist
svojih članova [...]. Odazovite se stoga spremno ovom mom pozivu
na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH. Poznavajući muževe
koji danas upravljaju sudbinom hrvatskog naroda, mi smo duboko uvje-
reni da će naš narod naići na puno razumijevanje i pomoć. Mi vjeruje-
mo i očekujemo, da će Crkva uskrsloj državi Hrvatskoj moći u punoj
slobodi navješćati neoborive principe vječne istine i Pravde« (potcrtano
u originalu). I dalje: »Crkva Božja nikad se nije izgubila u frazama,
ali nikad nije također zatajila u onom ustrajnom radu, na kojem se stva-
raju temelji sretne budućnosti pojedinca, naroda i države. Pokažite to,
časna braćo, i sada i ispunite svoju dužnost prema mladoj državi Hr-
vatskoj. U vezi s tim određujemo, da se u nedjelju 4. svibnja o. g. održi
svečani *Te Deum* po svim župnim crkvama, na koje neka župni uredi
pozovu mjesne vlasti i vjerni narod (potcrtano u originalu). Nadam se,
da će se u to vrijeme moći održati spomenute svečanosti, a u koliko
komunikacione prilike jošte nebi omogućile neka se to izvrši u prvi
slobodni dan. A što se tiče prvostolne crkve zagrebačke to ću vam od-
rediti u sporazumu s državnim vlastima« (*Katolički list* br. 17 od 29.
4. 1941, str. 197—198; Viktor Novak, n. d., str. 550—552).

Kao što se vidi, *Stepinac* naređuje da župni uredi pozovu mjesne vlasti i
vjerni narod da u svim župnim crkvama i prvostolnoj crkvi u Zagrebu
prisustvuju svečanom *Te Deumu*. Prema tome, to ima veze sa onim što

je V. Novak ranije naveo, naime da su i ustaške vlasti 11. aprila pozvale narod da se obrati na sve župne urede po prethodnom sporazumu sa »cjelokupnom crkvenom institucijom u Hrvatskoj«, a to znači i sa Stepincem.

Viktor Novak je u n. d. na str. 993, između ostalog, naveo: »Nadbiskup Stepinac, koga su i na domu, kao i stranci koji su ga promatrali, zapazili kao jednog pravog fanatika svoga poziva, još je više bio u NDH podstaknut da izvede svoje utopističke planove, kojima se oduševljavao kao nekadašnji pitomac rimskog Germanicuma. U svemu ovome je nadbiskup Stepinac sa svojim strastveno-borbenim zelotizmom u vezivanju 'hrvatsva' s katolicizmom u prvom planu ovih klerikalnih nastojanja. On je želio svim žarom svog srca, da katolicizmu da jednu nacionalnu borju s kojom bi mogao da pred svoje izađe protiv nacionalnog karaktera srpske pravoslavne crkve.«

Kao što se vidi, Stepinac se, u stvari, borio za ono što je navedeno u XV tački Strogo poverljive okružnice.

IV. O HRVATSKOJ SELJAČKOJ STRANCI I NJENOM VODSTVU

Boban na str. 95 (3/83) kaže: »Prisjetimo se: Terzić u prvi plan stavlja istraživanja političkih problema aprilskog sloma Jugoslavije. *A on kao stari vojnik dobro je znao što je strategijski pravac glavnog udara. Očevidno je isto tako znao što znači pravilna procjena neprijatelja, njegovih ciljeva i namjera, A prije svega identifikacija neprijatelja. I čim zavirite u Terzićev ratni plan iz 1982. lako ćete zapaziti da se u prvim redovima neprijatelja nalazi i Hrvatska seljačka stranka [...]*« (potcrtao M. Š.).

U drugom dijelu *Časopisa*, br. 1/84, pod tač. 1, na str. 56 i 57, Boban dodaje: »[...] *Već je ranije rečeno da je Terzić u svojoj knjizi posvetio istaknutu pažnju HSS-u, i po prostoru i po utvrđivanju njegove odgovornosti za aprilski slom Jugoslavije (stoga ni ne čudi što se najveći dio mojih primjedbi o Terzićevoj knjizi kreće oko te stranke)* (potcrtao M. Š.). O politici Mačeka i HSS već je podosta rečeno i znanstveno verificirano. . . No, nije to ono što Terzića zanima. *On u svemu tome ima svoj posebni račun: što je moguće gore prikazati Mačeka, da bi što gore ispala stranka kojoj je on bio na čelu, da bi opet što gore ispao narod koji je ona politički mobilizirala*« (potcrtao M. Š.). I dalje: »Njega (Terzića) [...] zanima samo to kako se ta stranka HSS odnosila prema Jugoslaviji. On tu jasno vidi lijevo krilo, dakle i desno. Pa tako piše: 'Lijevo, napredno krilo HSS nije bilo odlučan protivnik Jugoslavije' (I, 39). Dakle, i lijevo krilo bilo je protivnik Jugoslavije, samo što nije bilo 'odlučan protivnik'. Terzić inače to krilo ne kvantificira i ne personalizira. On ga inače vidi u vrijeme proglašenja šestojanuarskog režima. Što je sa tim krilom bilo kasnije, uoči rata i u aprilskom ratu, Terzić nam izričito ne govori, ali se može pretpostaviti gdje ga smješta.«

Boban na stranicama 57 do 58 (1/84) kaže: »I, što je najvažnije, Terzić za sve svoje kombinacije oko HSS ima nedvojbene dokaze u historio-

grafiji. Bar ako je vjerovati redaktoru Terzićeve knjige M. Šušoviću koji piše u spomenutom napisu u *Narodnoj armiji*: "Terzić se ne može i ne sme optuživati za podatke koje je u pogledu odnosa HSS i drugih predratnih građanskih partija i partija na vlasti koristio iz dela istaknutih i objektivnih hrvatskih istoričara: dr Ferda Čulinovića, dr Ljuba Bobana, dr Bogdana Krizmana, akademika Viktora Novaka, Hinka Krizmana, dr Dušana Bibera i dr., jer ti podaci obuhvataju najmanje 95% integralnog teksta, što se može proveriti uvidom u napomenama na kraju svakog poglavlja."

Kako se Terzić koristio mojim radovima, i ostalom literaturom riječi bilo je već u prvom dijelu moga osvrta. To ćemo imati prilike vidjeti i u ovom dijelu.«

Međutim, činjenica je da Boban nije u biti osporio ni jedan od 74 podataka koji su uneti iz njegovih dela, samo što je Terzić, kao što je već navedeno, imao drukčiji stav u pogledu Strogo poverljive okružnice HSS. Ako sam Bobana smatrao — i sada smatram — istaknutim hrvatskim historičarem — a takvim ga je smatrao i Terzić, mislim da ga nismo uvredili.

Boban dalje na 58 str. kaže: »Temeljni je problem Terzićeva postupka, međutim, upravo u tome što je on arhivske i druge podatke, tvrdnje i ocjene, podešavao, pa čak i falsificirao, prema svojoj dosljedno vodenoj kombinatorici, čiji je smisao ili izričito formuliran ili se dosta jasno vidi«, pa to dokazuje »na primjeru tzv. Stepinčeve okružnice«.

O toj famoznoj okružnici, tom Bobanovom ubojitom oružju protiv Terzića, već sam detaljno izneo u ovom mom odgovoru pod odeljkom III. Zbog toga smatram da će svaki objektivni čitalac zaključiti: 1) da su gornje kvalifikacije koje je Boban naveo za Terzića uvredljive i neodgovorne, i 2) da on pokušava da brani Mačeka, HSS i *hrvatski narod*, koji je ona, po njegovim rečima, »politički mobilizirala«. Ali najpre da vidimo kakvu je karakteristiku te stranke i njenog vodstva dao sam Boban u svom delu *Maček i politika HSS 1928/1941, I*, Zagreb 1974, na str. 9:

»[...] Prelivena s različitim političkim shvaćanjima, HSS je brzo gubila svoje ranije obilježje seljačke stranke i sve izrazitije postajala tipična građanska stranka.

Heterogeni front, u kome su jednovremeno postojale različite orijentacije, od ekstremno separatističkih do gotovo unitarističkih, teško je mogao imati precizno utvrđen program državnog uređenja, kao i socijalno gospodarski program. Svaki pokušaj preciziranja programa bio bi praćen razgrađivanjem tog fronta. Uopćenost i nedovoljna određenost programa bili su važna karakteristika politike vodstva HSS.

Različitim strujanjima u stranci, odnosno frontu, bio je izložen i Maček. Divergentnim tendencijama on je bio izložen više nego Radić [...]. Vodstvo stranke, i samo heterogeno, različito se postavljalo prema raznim grupama i tendencijama, i zavisno o razdoblju i razvoju stranačke politike. No, opća je karakteristika u tome što je vodstvo pokazivalo više tolerancije i elastičnosti prema desnim nego prema lijevim strujanjima u okvirima koje je pokrivala HSS. U različitim ideološkim pregrupiranjima

ma i previranjima, vodstvo HSS najdosljednije, konzekventno dosljedno, bilo je u borbi protiv lijevih revolucionarnih kretanja. U tome je ono ne samo ideološki i politički paktiralo s desnim snagama u stranačkom frontu, nego i sa snagama izvan tog fronta.«

A sad evo još nekoliko merodavnih dokumenata o delatnosti Mačeka i vodstva HSS ne samo u toku aprilskog rata nego i za vreme drugog svetskog rata.

a) Prilikom proglašenja NDH 10. aprila 1941. CK KPJ je, na svom sastanku u Zagrebu, odlučio da se nastavi borba protiv fašističkog agresora u uslovima okupacije zemlje, a 15. aprila — u vreme kad su se na drugim frontovima ponegde još vodile borbe — izdao *Proglas narodima Jugoslavije*, u kojem se, između ostalog, kaže: »[...] Strašna katastrofa koju smo mi komunisti već odavno signalizirali zadesila je narode Jugoslavije. Osvajačke armije osovinskih sila provalile su u našu zemlju iznenada i svuda kuda prolaze siju smrt i pustošenja. U teškoj sudbonosnoj borbi sa tuđinskom najezdom našla se u Hrvatskoj šaka agenata i petokolonaša, koja je uz pomoć napirenih hrvatskih vlastodržaca sistematski pripremala i konačno, u najtežem času, izvršila izdaju kakvoj nema premca u nizu izdaja hrvatske gospode i vlastele u historiji [...] (potcrtao M. Š.).

Hrvatski narode! Ti si ovih dana bio očevidac nečuvene sramote. U tvoju zemlju su provalili protiv tvoje volje osvajači i tvoji vjekovni neprijatelji da te porobe i raskomadaju tvoju krvlju natopljenju domovinu, a hrvatska gospoda te tjeraju, da ropski pužeš pred tvojim neprijateljima, da ga pozdravljaš, da ga slaviš u vrijeme kad njegova vojnička čizma gazi tvoju zemlju, tvoj nacionalni ponos. Događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača biće najsravnija ljaga u tvojoj povijesti hrvatski narode.

Hrvatski narode! Hrvatska gospoda te sile da pružaš ruku svome vjekovnom neprijatelju i porobljivaču, a siju najodvratniju mržnju i hajku protiv bratskog srpskog naroda, koji se herojski bori i gine rađe nego da bude robom tuđinca. Zar je srpski narod kriv što su te tlačila srpska gospoda? Zar nisu u svim režimima učestvovala i hrvatska gospoda? Zar nije srpski narod oduševljeno podupirao tvoju opravdanu borbu za slobodu i ravnopravnost, ali su provalili osovinski osvajači da raskomadaju čitavu zemlju i porobe narode Jugoslavije zajedno s tobom? [...] Znaj hrvatski narode da je borba tvoje braće i tvoja borba [...] Znaj, hrvatski narode da će historija sa prezrenjem govoriti o onima koji zabiše izdajnički nož u leđa svoje braće [...]« (Arhiv istorije radničkog pokreta Jugoslavije, reg. br. 244, I, 1—1/41; Arhiv CK SKJ, Fond CK KPJ, 1941/17; I, 146).

b) Drug Tito je u svom govoru na X sednici Saveza komunista Beograda, između ostalog, rekao: »[...] Pred sam napad Njemačke na Jugoslaviju, odmah poslije 27. marta 1941. godine, CK KPJ nalazio se u Zagrebu. Na jednoj sjednici odlučili smo da pošaljemo delegaciju u Vojnu komandu Zagreba sa zahtjevom da se naoružaju radnici. Jer, tada je bilo jasno da su ustaše već uzele prilično maha i da se Maček poistovjetio sa njima. On ne samo nije bio za odbranu zemlje, već je sa sim-

patijama gledao na dolazak ustaša i kapitulaciju (potcrtao M. Š.). Njegova Seljačka straža (zaštita — M. Š.) bila je prva oružana snaga kojom su se ustaše koristile [...]« (Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja, drugo izdanje*, Beograd 1983, 232).

c) U svom izveštaju Kominterni maja 1941. O položaju i događajima u Jugoslaviji, drug Tito je, između ostalog, napisao: »[...] U vrijeme mobilizacije bio je stvoren nečuvan kaos. Vojne obveznike koji su htjeli doći do svoga mobilizacijskog mjesta slali su sasama u najudaljenije pravce, od kuda su ih opet slali natrag itd. [...] Civilne vlasti u Hrvatskoj nisu htjele uručiti pozive za vojsku. Osim toga, sva reakcionarna buržoazija bila je za kapitulaciju pred osovinom [...]« »Tako je u nekim pukovima, koji su prvog dana bez borbe napustili front, bilo više komunista nego ustaša (frankovaca), pa ipak nisu znali suzbiti njihovu defetističku akciju [...]« (Josip Broz Tito, *Vojna djela I*, Beograd 1961, 12 i 16; II, 657—658).

Je li Bobanu poznato ko su bili hrvatski vlastodršci i hrvatska gospoda koji su »sistematski pripremali i konačno u najtežem času, izvršili izdaju kakvoj nema premca u nizu izdaja hrvatske gospode i vlastele u historiji?« Zar, pored ustaša (frankovaca), to nisu bili hrvatska buržoazija i vlastodršci Banovine Hrvatske, najvećim delom pripadnici vođstva HSS, na čelu sa Mačekom, i njegovim poluvojnim organizacijama — Hrvatskom seljačkom i građanskom zaštitom?

Prema podacima iz *Istorije građanskih stranaka u Jugoslaviji*, II deo, Beograd 1952, na str. 96—108, uz ostalo, uglavnom se kaže: »Sama činjenica da je dr Maček, najistaknutija ličnost hrvatske građanske politike, bio ostao u zemlji, učinila je da se i pod kvislinškim i fašističkim režimima ustaša ova stranka održala i da je predstavljala faktor sa kojim su računale kako ustaške vlasti, tako i strane sile koje su bile politički zainteresovane u hrvatskom prostoru« (str. 96). »Cinjenica je, da je dr Maček dao aprila 1941. nalog svojoj seljačkoj i građanskoj zaštiti da se stavi na raspoloženje novim ustaškim vlastima. Iz ovoga bi se dalo zaključiti da je bio u svemu sa Pavelićem solidaran. Međutim, s druge strane on nije hteo da saraduje i lično u Pavelićevom režimu, niti je ma ko od njegovih užih saradnika iz strankinog vrha pristao na takvu neposrednu saodgovornost. Međutim, uže vođstvo stranke daje svoje drugostepene eksponente na raspoloženje Paveliću i njegovom režimu, održava dobre odnose sa njim, nalazi se u stalnom kontaktu sa istaknutim ustaškim funkcionerima i na taj način podupire ustašku vladavinu (str. 97).

U toku rata HSS, kao celina, bila je neprijateljski raspoložena prema NOP-u. Dok je desno krilo stranke bilo za što bližu saradnju sa ustašama, a centar smatrao da sa Pavelićevim režimom ne treba dolaziti u otvoren sukob, već ga u danom momentu mirnim putem naslediti, do tle je levo krilo održavalo veze sa NOP-om [...] (str. 105). Centar stranke kome su pripadali njeni najuticajniji ljudi, kao Košutić, Smoljan, Farolfi i dr., odbijajući svako formalno angažovanje HSS u NOP-u, nije prekidao odnose koje su članovi levog strankinog krila održavali sa njim. Mada su se i dr Maček i Košutić, zajedno sa ostalim članovima užeg vođstva stranke, u više mahova u toku 1942. i 1943. kategorički

izjašnjavali protiv NOP-a i mada je cela aktivnost toga centra bila usmerena na to da onemogući pobedu NOP-a, već da u Hrvatskoj posle nemačkog sloma uspostavi anglofilsku vladavinu HSS, realna situacija koja se razvila 1944. navela je Košutića i ostale strankine prvake na taktiziranje. U tu svrhu je iskorišćen dolazak dr Ive Smolića, člana ZAVNOH-a, u Zagreb. Ovaj je na sastanku članova užeg vodstva stranke, koji je održan kod Košutića, zastupao tezu o izmirenju i sporazumu između NOP-a i HSS. Na osnovu dogovora na ovom sastanku, HSS je izdala deklaraciju koju je Smolić imao da dostavi rukovodiocima NOP-a. Međutim, ova deklaracija ne odbija otvoreno NOP, ali iz nje proizlazi da je HSS protiv angažovanja u njemu (str. 106).

Pregovarajući, na jednoj strani sa ustašama po pitanju stvaranja prelazne vlade koja bi imala da spreči širenje NOP-a i da obezbedi dolazak mačekovaca na vlast, Košutić* je u septembru 1944. stigao na slobodnu teritoriju, ali sa planom da prividnim sporazumevanjem HSS sa NOP-om ovaj minira iznutra i, uz podršku zapadnih sila, prisvoji prvo udeo u vlasti, a zatim i svu vlast. Zajedno sa Košutićem u tom cilju od jeseni 1944. prilazi NOP-u veći broj istaknutijih članova HSS, sa ciljem da na slobodnoj teritoriji obnove stranku, sabotiraju delatnost NOP-a i stvore za HSS pozicije za osvajanje vlasti« (str. 106—107).*

»Pošto su krajem 1944. i početkom 1945. doputovali u Beograd iz Londona Rudolf Bičanić, dr Šubašić, dr Šutej i dr Jančiković, izvršena je nova podela uloga u okviru HSS s obzirom na situaciju nastalu pobedom NOP-a. Jedna grupa funkcionera HSS: Krnjević i Jukić (koji su kao britanski agenti ostali u emigraciji — kojima će se kasnije pridružiti i Maček), imala je zadatak da uz pomoć saveznika radi na obaranju vlade i poretka u Jugoslaviji. Druga grupa istaknutih funkcionera HSS, od kojih su Šubašić i Šutej ušli u vladu maršala Tita, imala je da radi na istom zadatku u zemlji, minirajući iznutra režim i nastojeći da dovede do promene stanja. A Maček, koji nije želeo da napusti zemlju za vreme Pavelićeve i ustaške vladavine, otišao je u inostranstvo istovremeno sa Pavelićem u trenutku kada vlast u zemlji preuzima NOP« (str. 107).

Interesantno je da je HSS za sve vreme okupacije održavao veze sa svojom emigracijom, uz pomoć sopstvenih i britanskih kanala. Pored ovih, veoma značajan je bio i kanal preko Vatikana putem Stepinca. Sem toga, jedan kanal veze sa hrvatskim ministrima u Londonu išao je preko Švajcarske, a drugi preko Mađarske, a odatle na Istanbul. U toj vezi uzimali su učešća i omogućavali je izvesni funkcioneri NDH, između ostalih poslanik NDH u Budimpešti dr Benzon, kao i trgovinski ataše u Mađarskoj Franjo Gašparević. Obaveštajni centar u Budimpešti, kome je pripadalo više lica, bio je u bliskoj veza sa tamošnjom agencijom Intelidžens servisa (prema tekstu sa str. 107 i 108).

* Vrhovni komandant NOV i POJ naredio je 1. oktobra 1944. godine Rankoviću da se August Košutić stavi pod nadzor i da se izoluje od Randolfa Čerčila zato što je na slobodnoj teritoriji harangirao protiv NOP-a, obezbeđivao rasturanje letaka od strane HSS-a, pisao dru Ivanu Šubašiću predsedniku kraljevske vlade, vodio razgovore sa ustašama i što je svim silama nastojao da razbije NOP u Hrvatskoj (Zbornik dokumenata NOR, II, knj. XIV, dok. 206, str. 188—189; AVII, reg. br. 9—2/6, k. 26).

O delatnosti HSS Terzić je, između ostalog, napisao: »U permanentnom suparništvu sa vladajućom velikosrpskom buržoazijom koja je uvek bila na pozicijama svojih egoističko-nacionalnih interesa, ciljevi i težnje progresivnog dela HSS za pravedno rešenje svih otvorenih pitanja bili su potpuno opravdani. Međutim, metodi borbe često su varirali u zavisnosti od odnosa snaga, stanja unutrašnjih prilika, spoljno-političke situacije, pa i stanja, odnosno stavova unutar pojedinih političkih struktura u samom vođstvu HSS. Zbog toga su se progresivne i pravedne težnje ove stranke i hrvatskog naroda preplitale sa neopravdanim, reakcionarnim, a ponekad ekstremističkim i neprijateljskim zahtjevima i postupcima vođstva u pogledu održavanja zajedničke države. Pri tome treba istaći činjenicu da se ni jedan narod ili narodnost u predratnoj Jugoslaviji ne može i ne sme optuživati za takvo stanje, jer su svi bili žrtve ne samo buržoazije u celini već i svoje sopstvene buržoazije, kojoj su, u granicama mogućnosti, pružale otpor narodne mase, naročito ugnjetena i eksploatisana radnička klasa pod vođstvom KPJ. To znači da su povremeni, duži ili kratkotrajniji kompromisi vrhova nacionalnih buržoazija bili stvarani isključivo u njihovom sopstvenom interesu.«

V. O SPORAZUMU CVETKOVIĆ—MAČEK

Boban na str. 107 (3/83) kaže da je Terzić ovako komentarisao Mačkov govor, koji je održao na sednici Hrvatskog narodnog zastupstva 29. avgusta 1939. godine: »U ovom govoru jasno se naziru neke ideje koje su iznete u već spomenutoj Strogo poverljivoj okružnici (*Prilog 2*), kao naglašavanje ime države 'Hrvatska', državna zajednica, traženje novih prava, nezadovoljstvo postignutim, itd.« (I, 92—93). Boban dalje kaže: »Nadam se da je ovdje sve jasno: jasno je što piše u dokumentima Sporazuma, jasno je što je rekao Maček, jasno je i to što je vidio Terzić. Jasno je kako je sve to i doživio, kao što je jasno i to što ga smeta. Sve je jasno, pa, dragi čitaoci, dozvolite mi, da ponekad mogu izostaviti komentar. No, da Terzića ne bismo ma i najmanje oštetili slijedimo ga dalje. Navodeći pisanje *Hrvatskog dnevnika* u povodu polugodišnjice Sporazuma, Terzić citira taj list: 'Kad Hrvatska dobije svoj prirodni opseg, kad se konačno pravedno riješi pitanje njezinih funkcija [Boban u napomeni kaže: »Citiram kako je u Terzića. Inače, u *Hrvatskom dnevniku* br. 1372 od 25. II 1940. stoji: financija.« Međutim, i u Bobanovim delima *Sporazum Cvetković-Maček* na str. 289 i *Maček i politika HSS, II*, na str. 144, umesto 'financija takođe stoji 'funkcija'] i kada u njezin život zahvati Sabor, tek će se tada u punoj mjeri osjetiti plodovi dosadašnje borbe (Boban u napomeni kaže: »U *Hrvatskom dnevniku*: dosadašnjih borba«) hrvatskog naroda i sadašnjih napora predsjednika dr Mačeka, da postignemo ono, što još nemamo.' I Terzić dalje nastavlja da je 'već povodom godišnjice' Sporazuma *Hrvatski dnevnik* pisao: 'Ali taj Sporazum predstavlja samo početak uređivanja odnosa između naših dvaju naroda. On [...] je tek prva karika u lancu historijskog razvoja tih odnošaja (Boban u primedbi na 108 str. kaže: »U *Hrvatskom dnevniku*, br. 1549, od 22. VIII 1940: 'on dakle

nipošto nije posljednja, nego tek prva karika u lancu historijskog razvoja tih odnošaja nakon 1. prosinca 1918. kada je sve bilo postavljeno na glavu.») Isti list je, nastavlja Terzić, povodom godišnjice obrazovanja Cvetkovićeve vlade, pisao: 'taj je sporazum proglašen kao djelo državne nužde, i treba ga tako protumačiti (Boban u napomeni na istoj strani kaže: »U *Hrvatskom dnevniku* br. 1718 od 8. II 1941: 'i treba ga tako i protumačiti'«). Njime još nije riješeno hrvatsko pitanje. Ostao je još čitav niz problema koje treba riješiti. Zato je taj sporazum u Hrvatskoj i primljen kao uvod u rješenje hrvatskog pitanja. Osim toga, taj sporazum još nije u cijelosti proveden, jer Hrvatska ni danas nema svojega Sabora, pa prema tome ne može ni svoju unutrašnju organizaciju provesti onako kako bi je provela kad bi taj saziv bio sazvan [...]« (Boban u napomeni kaže: »U *Hrvatskom dnevniku*: 'kad bi taj Sabor bio sazvan' [...] U Terzića, dakle, na dvije stranice, u četiri citata, toliko netočnosti. Namjerno ili nenamjerno? Za minimalan zaključak svejedno. A minimalno se može zaključiti da se u tekst Terzićeve knjige nije moguće pouzdati ni onda kad se tuđe riječi navode«). Boban nastavlja: »Evo sad Terzićeva komentara na sve što je gore citirano iz *Hrvatskog dnevnika*: 'Dakle, opet na liniji Strogo poverljive okružnice izdate posle zaključenja Sporazuma.'«

Mislim da čitaoci mogu zaključiti da se iz pisanja *Hrvatskog dnevnika* očigledno vidi da je vođstvo HSS bilo nezadovoljno Sporazumom kad se kaže on »nipošto nije posljednja nego tek prva karika u lancu historijskog razvoja tih odnošaja«.

Postavlja se pitanje koja je to druga ili treća, a koja posljednja karika? Čitaoci će verovatno zapaziti kako Boban neopravdano sumnjiči Terzića, jer navedene sitne greške niukoliko ne menjaju suštinu teksta. Treba naglasiti da je Terzić na 99 str. I toma napisao: »Prema nekim podacima, za Mačeka i vođstvo HSS Sporazum sa vladom Dragiše Cvetkovića predstavljao je samo početnu etapu u težnji da se stvori zasebna država hrvatska (potcrtao V. T.). Na primer, Vladimir Kren u svojoj izjavi za vreme istrage kazao je: 'Nakon Sporazuma Maček-Cvetković, Dolanski nam je saopćio da je Maček izjavio da je to tek početak i da su daljnji ciljevi vođstva HSS proširenje Sporazuma te nastavak politike oslanjanja na Osovinu. Da bi se to moglo izvesti najpotrebnije je što bolje organizovati Zaštitu, koja će se postepeno naoružavati koliko je moguće i nabavkom oružja od Nijemaca [...] Maček i Kemfelja su izjavljivali u povjerljivom krugu da je Banovina samo početak, a poslije kad se čvrsto organizira i postavi na noge, te kad se Zaštita još bolje uredi i ojača, tada će se pucati s velikim kanonima i sve raskinuti sa Srbima. Oni su smatrali da je obrazovanje Banovine Hrvatske samo prelazna etapa u akciji oko okupljanja hrvatskih zemalja [...]. Maček je rekao Babiću da je Sporazum samo prva etapa i provizorij i da će nastaviti u tom smislu, te da Jugoslavija neće dugo biti, jer HSS imade u svom programu kao krajnji cilj odcjepljenje i stvaranje posebne hrvatske države [...]. Kod proširenja Sporazuma svakako će vojska doći na red i najprije će se tražiti da svatko služi u svom kraju i da u Hrvatskoj bude starešinsko osoblje sastavljeno samo od Hrvata, kao i da se imade brojna ekvivalenca oficira i podoficira prema ostalim narodno-

stima u vojsci [...] (AVII, reg. br. 1/580, str. 61 b), 61 c), k. I, O. 10; izjava Krena u istrazi; I, 99).

Ferdo Čulinović u svom delu *Slom stare Jugoslavije* (102—103) napisao je: »Ipak je poznata i činjenica, da su se podkraj 1940. te početkom 1941, baš iz vrhova tadanje Banovine Hrvatske nerijetko i sve to glasnije čuli glasovi, kako je sporazum Cvetković-Maček samo jedna prelazna etapa u akciji oko okupljanja hrvatskih zemalja (potcrtano u originalu), da je ovo tek privremeni ugovor iza kojega treba da dođe do 'potpune samostalnosti države Hrvatske' [...]« (I, 572)

U rezoluciji Pete zemaljske konferencije KPJ od 23. oktobra 1940, između ostalog, kaže se: »[...] Takozvani Sporazum između srpske i hrvatske gospode u jesen 1939. g. bio je sporazum za daljnje izrabljivanje radnih masa i nacionalno ugnjetavanje naroda Jugoslavije [...]. Tim Sporazumom nije riješeno hrvatsko pitanje već su se još više otvorili prohtjevi hrvatske buržoazije, a isto tako nije zadovoljan ni jedan veliki dio srpske buržoazije, tako da podmukla međusobna borba sve jače izbija na javu i da se nacionalni šovinizam raspiruje sa jedne i druge strane [...]. Hrvatska buržoazija pokazuje iste ugnjetavačke tendencije prema drugim narodima Jugoslavije kao i srpska: pretenzija hrvatske buržoazije prema Bosni, Vojvodini, pa čak i prema Sloveniji to jasno potvrđuju [...].« (AR 1941, ZD, I, dok. 281, str. 839—840, Arhiva istorije radničkog pokreta Jugoslavije, reg. br. 1940/14—8; I, 114—115). Rezolucija je objavljena i u Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, knjiga VI, Beograd 1968, str. 48—69.

U *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, na str. 244—245, napisano je: »Sporazum Cvetković-Maček bio je krupan događaj u političkom životu Jugoslavije. Velikosrpska hegemonistička buržoazija pristala je na stvaranje Banovine Hrvatske i na učešće u vlasti HSS, čiji je vođ, Vladimir Maček, postao podpredsednik vlade [...]. Vrhovni HSS, s Mačekom na čelu, Sporazumom su osigurali hrvatskoj buržoaziji učešće u vlasti, ali su oni izneverili nade ne samo drugih ugnjetenih nacija Jugoslavije nego i širokih slojeva hrvatskog naroda, kao što su izneverili i očekivanja svih ostalih demokratskih i patriotskih masa u zemlji [...]. Zbog svega toga sporazum Cvetković-Maček nije značio stabilizaciju jugoslovenske države. Ona je dočekala početak drugog svetskog rata iznutra slaba, a spolja izolovana i izložena neposrednom pritisku fašističkih država koje su pripremale njeno osvajanje.«

Tito je u svom članku *Situation in Jugoslaviën*, objavljenom u listu *Die Welt*, 1940, između ostalog, napisao: »[...] Sporazum od prošle godine između Cvetkovića i Mačeka u osnovi je sporazumevanje srpske i hrvatske buržoazije [...]. Reakcionarno vođstvo Hrvatske seljačke stranke oduševljava se uvođenjem totalitarnog sistema i sve njene mjere služe ovom cilju. [...] Srpska buržoazija proširila je parolu 'Srbi ujedinite se'. Hrvatska buržoazija sa svoje strane huška sve više narod na nacionalnu mržnju. Sve ovo potvrđuje da o nekoj trajnoj konsolidaciji ne može biti ni govora [...]. Pošto je i apetit hrvatske buržoazije ogroman, možemo očekivati teške sukobe između dva buržoaska tabora [...]« (I, 115—116).

Edvard Kardelj je u svom delu *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, III izdanje, Beograd 1973, na str. XXI i XXII, između ostalog, napisao: »[...] U tome anti-demokratskom kursu 'novi' vlastodršci u Banovini Hrvatskoj nisu baš ništa zaostajali za vladajućim krugovima u Beogradu. Nekadašnje demokratske fraze bile su zaboravljene. Karakteristično je da je upravo autonomna Banovina Hrvatska sa 'demokratskom' Hrvatskom seljačkom strankom na čelu, bila jedina pokrajina Jugoslavije u kojoj su politički zatvorenici sve do okupacije ostali u kaznionicama i u koncentracionim logorima i da su ih HSS-ovske vlasti direktno predale u ruke ustaških i okupatorskih dželata. Banovina Hrvatska je time jasno pokazala u čijem je interesu bila stvorena. Ona se ujedno postarala za kontinuitet svoje i ustaške politike, svoga i ustaškog terora, protiv radničkog pokreta i demokratskih težnji naroda« (potcrtao M. Š.; I, 115).

Viktor Novak u n. d., na str. 487 do 488 naveo je: »[...] ali već i ovo, što je slijedilo, ubrzo poslije sporazuma o Banovini Hrvatskoj, uveliko govori, posrednim jezikom ne samo o kolebljivosti dra Mačeka, nego o pravom janusovskom liku prepredenog fiškala, koji ide ka istome cilju kao i Pavelić, samo kroz etape i drugim sredstvima i metodama. Jer, između Pavelića i Mačeka u tim njihovim nastojanjima nema nikakve razlike« (potcrtao M. Š.). Naprotiv, oni se dopunjuju i onda kad su različni, kao i onda, kad su isti (I, 67). I onda kad Maček pregovara sa Udruženom opozicijom, i onda kad raspravlja sa knezom Pavlom. Jer, i Mačekovi govori, kao i njegovih glavnih suradnika, Krnjevića, Košutića, Pernara, Torbara i drugih, kojim se pristašama objašnjavala politička situacija i težnja naroda istim riječnikom, *kakvim je ilegalnim načinom prilazio narodu iz Italije kroz podzemne, mahom klerikalne kanale Pavelić. Tu Maček slični na fizionomiju nadbiskupa Stepinca, a Pavelić, na onu Šarića* (potcrtao M. Š.). Pri instalaciji novog bana dra Ivana Šubašića, u svom govoru 29. VIII. 1939., Maček je izrijeком spomenuo da je ostao još jedan niz neriješenih pitanja, a među njima i pitanje definitivnog razgraničenja banovine, što je ostavljeno za vrijeme, kad se bude preuređivala čitava državna zajednica. Što više, ing. August Košutić toga istoga dana bio je daleko određeniji, kad je protkao svoj govor osnovnim mislima svih vođa HSS, pa i ustaša, *'da borba nije završena, ona istom počinje'*.«

Kao što se vidi, ovo sam mogao navesti i u onom delu mog odgovora koji se odnosi na Strogo poverljivu okružnicu.

b) Viktor Novak je u n. d. na str. 527 naveo: »Već krajem 1940. ustaški i klerofašistički saveznici HSS bili su uvjereni da će doći njihovo vrijeme [...] Organizirani članovi Građanske i Seljačke zaštite tih dviju kategzohen HSS ustanova, bili su, uistinu, mnogi svijesni, a mnogi i podsvijesni nosioci budućeg ustaškog režima, pripremajući ga sa svojim maksimalističkim zahtjevima u psihozi izgradnje sporazumačke Banovine Hrvatske«, a na str. 529: »Sve je ovo bilo vješto i smišljeno petokolonaško orgijanje za Osovinu, a time i za situacije koje su se očekivale, nazirale i sprovodile potrebnom psihozom kao pripravom za trenutak koji će situaciju pretvoriti u stvarnost 'davno sanjanog i priželjkivanog ideala' nadbiskupa Stepinca [...] Svuda se pod međusobnim nadmeta-

njem i takmičenjem (klerikalaca i ekstremnih elemenata u redovima HSS), tko će više tražiti i osvojiti, osjećala psihoza i ocrtavala fizionomija te buduće 'nezavisne'. Otpora u vladinim redovima protiv ustaša nije više uopće bilo, jer je taj otpor trebao pogoditi već široki zamah iritiranih masa članova t. zv. pokreta kome je na čelu bio dr Maček [...] *Prvaci HSS, i oni u vladi, ministri i oni izvan nje, u svemu su povlađivali klerikalcima, a time i dosljedno i ustašama s kojima su se ovi postepeno slivali na sektorima javnog i tajnog saučesništva u rušenju Jugoslavije* [...]» (potcrtao M. Š.).

Da Terzićev komentar o Sporazumu Cvetković-Maček nije usamljen najvešću i ovo: I. Horvat i J. Ružić u feljtonu *Posljednji manevri u Večernjem listu* od 3. 1. 1963, ocenjujući smisao Sporazuma Cvetković-Maček, napisali su: »Ni beogradski režim, ni Maček, dakako, nisu tako mislili. I jedni i drugi gledali su na sporazum kao trenutnu potrebu, akt nužde koji će se u zgodnom času lako brisati. Bio je to privremeni kompromis srpske i hrvatske buržoazije od kojih je svaka i dalje zadržavala svoje dalje namjere: beogradska da se u zgodnom momentu još više nametne, a zagrebačka da pokida još preostale veze i da se potpuno odcijepi.«

Svakako, Terzić ima pravo da donosi sopstvene zaključke kao i svaki istoričar, pa, razume se, i Boban, s tim što se ti zaključci ne moraju slagati. Zar Terzić na osnovi izloženog nije mogao doći do zaključka da se posle prve etape, u kojoj bi se obrazovala autonomna Banovina Hrvatska, ne bi mogla u drugoj ili trećoj etapi proglasiti Nezavisna Hrvatska, kao npr. što sada iredentisti na Kosovu traže da se Autonomna Pokrajina Kosovo proglasi Republikom, tobože u sastavu Jugoslavije, a zatim da se prvom zgodnom prilikom sjedini sa Albanijom i da se na taj način razbije Jugoslavija.

Sve što je Boban napisao pod tačkom 3. *Časopisa* 1/1984. na stranicama 68—70 i polovine str. 71 uglavnom se slaže sa Terzićevom tvrdnjom koju je izneo na str. 99 I toma: »Sporazum sa Cvetkovićem odgovarao je gotovo svim velikim silama sem Italiji. Nemačkoj vladi bilo je stalo da se održi Jugoslavija koja je već bila postala područje nemačke ekonomske eksploatacije. Pored toga što je privredna saradnja bila sve veća, nemačka vlada je s nepoverenjem gledala na italijanske pretenzije na Jugoslaviju i na celom Balkanu. Zato, svakako, treba podvući da je Sporazum Cvetković-Maček sklopljen 'po željama i sugestijama Berlina'. Posebno su Nemci insistirali da dođe do ovoga sporazuma, radi lakšeg ekonomskog i političkog prodiranja u Jugoslaviju do kojega je došlo tek poslije posete kneza Pavla Hitleru u proljeće 1939.«

Boban na str. 71 kaže »[...] No, nema nikakvih dokaza da je Sporazum sklopljen 'po željama i sugestijama Berlina' da su 'Nemci insistirali da dođe do ovoga Sporazuma' kao što tvrdi Terzić. U svakom slučaju u vrijeme sklapanja Sporazuma Njemačka je bila zainteresirana za integritet Jugoslavije i tada nije dolazio u obzir njezin napad na Jugoslaviju, što proizlazi i iz Terzićevih formulacija. U tom kontekstu ostaje potpuno nerazumljiva Terzićeva tvrdnja na drugom mjestu (I, 89): 'Pošto se preko Krnjevića (koji se početkom avgusta nalazio u Ženevi) uvjerio da je rat neizbežan, Maček je zaključio da bi i za njegovu stranku bilo

nezgodno ako bi doprineo razjedinjavanju zemlje — ako bi ostao u opoziciji prema vladi u vreme *kad bi nemačke armije izvršile agresiju*» (potcrtao M. Š.).

S obzirom na prijateljske odnose između Nemačke i Jugoslavije, Terzić u to vreme nikako nije očekivao napad Nemačke na Jugoslaviju, već kasnije u toku izbijanja eventualnog rata — u *vreme kad bi nemačke armije izvršile agresiju*, tim pre što vreme agresije nije fiksirano, kao što se to vidi iz pogodbenog načina (*kad bi*). Poznato je da su u avgustu 1939. bili veoma zategnuti odnosi između Nemačke i Poljske zbog koridora prema Gdanjsku, tako da se svakog časa očekivao nemački napad na Poljsku sa svim posledicama, s obzirom na obaveze Francuske i V. Britanije prema Poljskoj, a to znači, kao što i Boban kaže, da je na Mačekov stav u pregovorima sa Cvetkovićem uticala opasnost koju rat donosi, a u koji *kasnije* može biti uvučena Jugoslavija. Prema tome, tu nema nikakve Terzićeve »čiste kombinacije«, niti njegove namere »da bi još jednom povezao Mačeka sa Berlinom«, jer tih veza, zaista nije bilo malo.

VI. O MASOVNOM POKRETU

Boban na str. 56 (I/84) kaže: »Ali, ako (Terzić) nije posve siguran je li postojala, ipak je posve siguran da je 'Strogo poverljiva okružnica iz 1939. godine poslužila kao osnovna platforma masovnog pokreta 1971, tim pre što je, ustvari, potekla iz redova HSS' [...] I kao prilog svemu tome, urednik Terzićeve knjige M. Šušović, pukovnik u penziji, napisat će (*Narodna armija*, 19. IV 1984) da je Strogo poverljiva okružnica vođstva HSS zaista predstavljala ne samo platformu za razbijanje Jugoslavije koju su sprovodili reakcionarni i separatistički krugovi u Hrvatskoj banovini od zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček 1939. pa do početka rata, nego i 'platformu masovnog pokreta u Hrvatskoj 1971. godine'.«

Boban je i na str. 115 (3/83, pod tač. 2) citirao Terzića: »[...] Ne vide se stvarni razlozi za odbranu vođstva HSS, kada su i neke kontrarevolucionarne snage u okviru Saveza komunista Jugoslavije, sve do 21. sednice Predsedništva SKJ 1971. godine, radile u duhu ove okružnice, pa je čak u nekim stavovima i nadmašile u negativnom smislu! Ranije se radilo o 'hrvatskom seljačkom narodnom pokretu', a 1971. godine o 'hrvatskom masovnom pokretu'!« (I, 573—574). Terzić je ovdje bio u velikom zakašnjenju. Njega je u tome već poodavna pretekao novinar Darko Stuparić u *Vjesniku u srijedu* (br. 229, 19. I 1972) svojom kombinatorikom pod naslovom: 'Nepromijenjena srž nacionalizma', sa zaglavljem: »Šovinističke i separatističke tendencije u svjetlu 'Izvatka iz jedne strogo poverljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta iz 1939. g. [...]'.«

Između ostalog, Terzić je na str. 111 i 112 I toma napisao da je «u *Vjesniku u srijedu* br. 1029, Zagreb 19. I 1972, novinar D. S. (Darko Stuparić — M. Š.) na str. 8—10 izvršio temeljito upoređivanje onoga što se predviđalo u toj okružnici sa onim što se događalo u toku 1971.

godine i što je trebalo još uraditi. U svom članku *Nepromijenjena srž nacionalizma, šovinističke i separatističke tendencije u svjetlu 'Izvatka iz jedne strogo poverljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta' iz 1939. g. između ostalog se kaže: »Zapanjujuća sličnost osnovnih antijugoslavenkih i separatističkih teza jednog dokumenta iz 1939. godine i teza koje su se, sve do nedavno, mogle čuti od glasnogovornika tzv. masovnog pokreta pokazuju, unatoč potpuno različitim povijesnim uvjetima u kojima se javljaju, da je hrvatski nacionalizam i šovinizam kao i nacionalizam i šovinizam u bilo kojem narodu, pojava koja je opasna za jedinstvo naših naroda, kao i za sam opstanak hrvatskog naroda« (I, 111). Terzić nije bio ni u kakvom zakašnjenju za Stuparićem, kako to Boban kaže, jer je njegov zaključak uneo u svoj rukopis još 1972. godine. Pošto mi prostor ne dozvoljava da iznesem opširno Stuparićevo upoređenje Strogo poverljive okružnice sa onim što se radilo za vreme masovnog pokreta, čitaoci se mogu uveriti da je ono detaljno i objektivno izneto ako pročitaju 8, 9. i 10. str. navedenog VUS-a. Slično Stupariću, veoma opširno i dokumentovano o masovnom pokretu pisao je i Đorđe Ličina u zagrebačkom *Fokusu*, br. 9—12/1981. i br. 1/82. u hronici *Anatomija zavjere*. Terzić je preneo od toga samo deo iz br. 9/1981. sa str. 30 i 31 pod naslovom *Masovni pokret u slijepoj ulici izdaje* (I, 111—112). Isto tako, i Savo Kržavac, u svom opširnom i dokumentovanom feljtonu *Prelomne godine*, dao je iscrpnu analizu masovnog pokreta u brojevima NIN-a 1727 od 5. 2, 1728 od 12. 2, 1729 od 19. 2, 1730 od 26. 2. i 1731 od 4. 3. 1984, pod naslovima *Od mas-pokreta do kontrarevolucije, Nacionalistička prebrojavanja, Razlaz u rukovodstvu, Sastanak u Karađorđevu i Poraz frakcijske grupe*.*

Pošto Bobanu nisu ubedljivi napred navedeni podaci da je Strogo poverljiva okružnica iz 1939. godine poslužila kao platforma hrvatskog masovnog pokreta 1971, evo još nekoliko podataka iz *Izveštaja CK SKH o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove*, Zagreb svibnja 1972, str. 5—310.

a) Na sastanku sa članovima Izvršnog komiteta CKH i drugim najodgovornijim političkim funkcionerima 4. srpnja 1971, Tito je — povodom eskalacije nacionalizma u Hrvatskoj — između ostalog, rekao: »[...] Situacija u Hrvatskoj nije dobra. O tome dobivam informacije sa raznih strana. Hrvatska je postala ključni problem u pogledu divljanja nacionalizma. Toga ima u svim republikama, ali sada je najgore kod vas. Pod okriljem nacionalnih interesa okuplja se sav đavo, nacionalizam, sva suprotna mišljenja do kontrarevolucije. [...] Kod vas odnos između Srba i Hrvata nije dobar. U nekim selima zbog uznemirenosti Srbi drže straže i naoružavaju se. Proustaški i pročetnički elementi sada mašu raznim prijeljama. *Hoćemo li opet imati 1941. godinu? To bi bila katastrofa* (potcrtao M. Š.). Kod vas je počelo i prebrojavanje Srba i Hrvata u fabrikama, među radničkom klasom [...]. Radnička klasa ne može se dijeliti na Hrvate i Srbe [...]. *Dozvolili ste Matici da se pretvori u političku organizaciju do te mjere da ćete sada to teško savladati. Prešla vas je, niste u stanju da je zauzdate. Mačekoviština je tu preplavila* (potcrtao M. Š.). Ja znam njihove metode. Znam Radića i mače-

kovce od prije rata [...]. Šta ste vi učinili protiv onih za koje i vrapci na krovu pjevaju i koji prijete i pričaju svašta (Veselica i Đodan, ali nisu samo oni, puno ih je), protiv onih koji već pjevaju pjesmu 'Druže Tito ljubim te u čelo, daj obuci ustaško odijelo'. Nisu to samo pijanci. Zabrinjava me to što to ne vidite [...]» (82—85).

b) »Nacionalni autarhizam i sijanje nepovjerenja prema drugim narodima stvara pogodno tlo za separatističke aspiracije. *Hrvatski je nacionalizam reakcionaran i kontrarevolucionaran, upravo i po tome što mu je krajnji cilj razbijanje socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije* (potcrtao M. Š.), bez obzira koliko se kitio parolama o slobodi i nezavisnosti naroda [...]» (25).

c) »Osnovne teze hrvatskog nacionalizma bile su: *Jugoslavija je tamnica Hrvatske; Hrvatska je pljačkana i opljačkana; Srbi su u Hrvatskoj vladajući narod; hrvatski se jezik progoni; treba ojačati i osamostaliti hrvatsku državu i u njoj Hrvate učiniti jedinim nosiocem suvereniteta*» (potcrtao M. Š.) (35—36).

d) »Nacionalističke snage, koje su se organizirale i stvorile svoje vodeće jezgro u središnjici Matice hrvatske, *da bi nametnule ideologiju tzv. masovnog pokreta* i pretvorile je u praktičnu politiku, morale su se orijentirati na stvaranje neke političke organizacije koja bi služila kao kičma 'pokreta'. U tom su smislu krenule na pretvaranje Matice hrvatske u političku organizaciju i na osvajanje studentske organizacije kao svoga borbenog odreda [...]» (50—51).

e) »Hrvatski nacionalizam mnogo je govorio o vlastitoj 'globalnoj strategiji', a *bit njegove strategije bilo je razbijanje Jugoslavije, osloncem na strane sile, podjela po formuli Jalte, eventualno formiranje Podunavske konfederacije ili 'zaokružene' nacionalne države čije bi stvaranje nužno imalo satelitski karakter* [...]» (57—58) (potcrtao M. Š.).

f) »Krajnji cilj kojem je težio hrvatski nacionalizam svojom agresivnom eskalacijom bio je separatizam. On je u savezništvu s neprijateljskom političkom emigracijom dovodio u opasnost nacionalni interes hrvatskog naroda, njegovu slobodu i nezavisnost, nudeći Hrvatskoj pod parolom 'nezavisne Hrvatske' satelitski status, a hrvatski teritorij raznim osvajačkim apetitima» (potcrtao M. Š.) (146).

g) »Zahtjevima za nacionalnom armijom, nacionalnom valutom, nagovještavanjem teritorijalne revandikacije i sl. zaokružuje se separatistička platforma nacionalističkog programa koji pokazuje sve veći stupanj suglasnosti s planovima neprijateljske emigracije [...] protagonisti politike 'privremenog savezništva' s nacionalizmom u rukovodstvu SKH idu mu sve više u susret, daju mu sve veće političke koncesije, učvršćuju savezništvo s njim, da bi — napustivši idejne pozicije SK — *sve više prihvaćali nacionalističke koncepcije i našli se na zajedničkom poslu stvaranja tzv. masovnog pokreta*» (potcrtao M. Š.) (135).

h) »Nošeni svojim liderskim ambicijama koje nisu mogle biti ostvarene u okviru programa i politike Saveza komunista kojem su pripadali, pojedini rukovodeći ljudi u SKH prihvatili su ideologiju 'masovnog pokreta', kojeg su nacionalističke snage suprotstavile revolucionarnom radnič-

kom pokretu i tako se razišli sa Savezom komunista u bitnim pitanjima njegove politike [...]« (146).

i) »Istine radi treba podsjetiti da je i nešto ranije, dva puta u svojoj povijesti, *Matica hrvatska* napustila svoju kulturnu funkciju, i to oba puta nastupajući s krajnje desničarskih nacionalističkih pozicija. Jednom je to bilo između dva rata, a drugi puta u periodu tzv. Nezavisne Države Hrvatske... Posljednjih godina to se desilo i treći puta. U tom razdoblju, naročito od 1969. godine *Matica hrvatska* je djelovala kao organizirani nacionalistički centar, a ne kao kulturna institucija [...]. Karakterističan je i način na koji *Matica hrvatska* formira svoje ogranke na teritoriji SR Hrvatske [...]. Ovo veoma podsjeća na političke skupove Hrvatske seljačke stranke u predratnom razdoblju (potcrtao M. Š.). Treba dalje naglasiti da je kontrarevolucionarno jezgro u rukovodstvu *Matice hrvatske* sistematski stvaralo svoje ogranke i u inozemstvu, pod nazivom *Društvo prijatelja Matice hrvatske*. U razdoblju od 1968. do kraja 1971. godine formirano je više od 30 takvih ogranaaka u svim važnijim zemljama, u SAD i u Australiji. [...] Rukovodeće kontrarevolucionarno jezgro u *Matici hrvatskoj* u Zagrebu bilo je u direktnim kontaktima s političkom emigracijom [...]« (151—153).

k) »U štampi, naročito *Matice hrvatske*, ali i u *Vjesniku* i drugim listovima — u nekim više u nekim manje — ti razni antisocijalistički, antisamoupravljački elementi daju takve izjave koje su apsolutno protivustavne, koje su kažnjive i traže gonjenje [...]. Znamo da postoji tzv. revolucionarni komitet pedesetorice — a ja ga nazivam kontrarevolucionarnim — koji rukovodi svim tim akcijama. Tu su četvorica-petorica njih koji su glavni, ali mi znamo da ih ima mnogo više. To je organizacija koja radi i legalno i ilegalno. Žarište toga je *Matica hrvatska* [...]« (Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, II tom, II izdanje, Beograd 1983, 119—120).

l) »Predsednik CK SKH Mika Špiljak je u svom intervjuu Radio-Skopliu, objavljenom u *Politici* od 15. februara 1985, na str. 6, između ostalog, rekao: »[...] U Hrvatskoj nacionalizam je najdirektnije povezan sa kleronacionalizmom. Kada se 1971. godine u Hrvatskoj obračunavalo sa masovnim pokretom, sa njegovim nosiocima i kada je taj pokret razbijen, a na političkoj sceni potisnuti i odstranjeni ljudi, krenulo se jednim drugim putem. *Masovni pokret danas nastupa kroz povezivanje sa militantnim dijelom naročito Katoličke crkve, koji je sebi uzeo liniju i orijentaciju da zamijeni masovni pokret*, da zaista crkva postane masovni pokret koji okuplja nacionaliste, sve snage, na jednoj prevaziđenoj liniji prema društvu i otvorenom sukobu sa njim [...]«.

Iz svega navedenog može se izvući paradoksalan zaključak: da je vođstvo masovnog pokreta i u samom vrhu SKH bilo reakcionarnije od reakcionarnog vođstva HSS koje je u svojim zahtjevima u petnaest tačaka Strogo poverljive okružnice bilo umerenije, jer nije tražilo posebnu vojsku, posebnu državnu delegaciju u međunarodnim odnosima, posebnu valutu i nezavisnu hrvatsku banku, a tražilo je da se pokuša i podela jezika — što je kasnije i izvršeno — ali su im krajnji ciljevi bili isti, tj. da se razbije Jugoslavija i obrazuje nezavisna hrvatska država.

VII. O POVEZANOSTI PAVELIĆEVE, MAČEKOVE I STEPINČEVE POLITIKE

Boban na str. 58 (I/84) kaže: »U prošlom osvrtu ukazao sam i na primjer Terzićevog napora da dokaže najužu povezanost Pavelićeve, Mačekove i Stepinčeve politike [...]«.

Iako sam o toj povezanosti već nešto govorio u ovom odgovoru, da vidimo što o tome kažu drugi istoričari:

a) »U *Novim prilogima za biografiju Josipa Broza Tita, tom II, 1892—1945*, Vladimir Dedijer je za *Politiku* od 9. novembra 1981. godine, pod naslovom *Sprega: Stepinac — Maček — Pavelić*, izneo sledeće na osnovi razgovora sa Jakovom Blaževićem (povodom njegovih memoara): »Blažević je izišao s tezom da su, kako na početku tako i na kraju rata, *Maček i Stepinac delovali konstitutivno u smislu uspostavljanja i gašenja NDH, kao predstavnici desnog krila hrvatske buržoazije* (potcrtao M. Š.). [...] Nije se tu radilo samo što je Maček izdao proglas, još je važnije što je on dao naređenje 'svojoj seljačkoj zaštiti' da pristupi Paveliću. Tu je zaštitu Maček stvorio poslije sporazuma sa Cvetkovićem [...]. I Stepinac je zajedno s Mačekom doprineo da se NDH ideološki, propagandno i organizaciono učvrsti. *Da nisu Maček i Stepinac izašli sa konstitutivnim dokumentima, bez njih ne bi bilo Pavelića* (potcrtao M. Š.). NDH ne bi imala svoga osnova [...]. Stepinac je odmah izdao okružnicu, u kojoj je konstituisao program kako da se crkva drži i podupre temelje Pavelićevom režimu. [...] *NDH je zaista tvorevina, pre svega, Mačeka i Stepinca. Stare klasne snage opredmećene u crkvi i Mačeku, omogućile su Nemcima da legalizuju kvislinsku tvorevinu, kakva je bila NDH. Samo uz ovu pomoć Pavelić je izbio u prvi plan, a Maček i Stepinac pokušavali su za vreme rata da se skrivaju* (potcrtao M. Š.). S vremena na vreme udarali bi po koju packu Paveliću kako treba pametnije raditi. Na kraju rata, kad je postalo jasno da Pavelić mora da ide via facti, Maček i Stepinac su zajednički istupili s ogoljenim rukovodstvom HSS, tvrdeći da su oni nekompromitovani za vreme rata [...]. Oni su uputili zajednički apel zapadnim saveznicima da ratni program saveznika o Federativnoj Jugoslaviji pod Titom zbrišu, a da oni treba u suštini da preuzmu vlast, tvrdeći da će se konačna forma države utvrditi na slobodnim izborima posle rata [...]« (II, 373—374).

b) U svom delu *Mač, a ne mir*, Zagreb 1980, na str. 13 i 14, Blažević je naveo: »[...] Kada nije došlo do izravnog sporazuma Mačeka sa Hitlerom preko špijuna Vezemajera, tražio se neki drugi, manje upadan, ali ipak isti izlaz. Našao se u Paveliću. *Ali uz pomoć Mačeka Paveliću je trebala legitimacija za vlast, jer je u hrvatskom narodu nije imao. Legitimaciju su mu mogli dati samo Maček i Stepinac. Istoga dana, 10. travnja 1941, Maček mu ju je dao. Bez ikakvog kolebanja stilizovao je s Košutićem deklaraciju u kojoj poziva hrvatski narod da dade podršku novoj vladi, nakon prethodnih konsultacija sa spomenutim njemačkim špijunom Vezemajerom koji je bio kod njega*« (potcrtao M. Š.) (II, 724).

c) Na pitanje urednika *Poleta* br. 300, Zagreb 15. 2. 1985. Blažević je, između ostalog, odgovorio: »[...] A šta je Stepinac bio to ne trebate me-

ne mnogo da pitate. Nego da se objavi i slikama i njegovim poslanicama, kako je podržao Pavelića, kad je ovaj instaliran na vlast. I kad je Pavelić bježao, maja 1945, i kad je Pavelićeva vlada slala adrese zapadnim saveznicima, pod pretpostavkom da će se oni i Rusi sukobiti, kad im se Pavelić stavlja na raspoloženje ističući da je NDH trajna i vjekovječna tvorevina hrvatskog naroda, istovremeno se Stepinac obraća zapadnim saveznicima. Koordinirano su radili [...]. On (Stepinac) je bio Pavelićev ustaški duhovni pastir. U vrijeme rata je, naravno, protiv narodnooslobodilačkog pokreta [...] *Znam da je Stepinac primio u svoj dom u drugoj polovini rujna 1945. ustaškog pukovnika i bivšeg javnog ravnatelja za javni red i sigurnost E. Lisaka, pa da je Pavelić svoju arhivu pohranio kod njega, da je čuvao ploče sa Pavelićevim govorima, pa da je ono zlato, srebro i zube i čeljusti koje su trgane iz logorskih žrtava pohranio na Kaptolu itd.* (str. 8), itd.« Blažević je nastavio:

»[...] Jest. Jer bez okupacije, odnosno široke političke podrške Mačeka i Stepinca, ne bi bilo Pavelića. Oni su njega inaugurirali. [...] Stepinac i Maček su konstitutivni elementi NDH, a ne Pavelić sam po sebi [...]« (str. 9).

VIII. O GRANICI NA DRINI

Boban na str. 64 i 65 pod g) (1/84) osporava tvrdnju Terzića (I, 76) da je Maček na početku januara 1939. i kasnije 'tražio odcepljenje svih hrvatskih oblasti od Jugoslavije', da je tražio »novu veliku Hrvatsku« s »austrijskom granicom na Drini«.

Terzić je tu tvrdnju potkrepio dokumentom iz AVII, k. I, O. 10, reg. br. 1/3-1-580, str. 76, a koji glasi: »Maček je već 1. 1. 1939. godine tražio odcepljenje svih hrvatskih oblasti od Jugoslavije, tražeći za novu veliku Hrvatsku staru austrijsku granicu na Drini. U proljeće 1939, baš kad su pregovori sa Cvetkovićem zapali u krizu, Maček je preko svojih agenata pregovarao sa vladom Italije o rešenju hrvatskog pitanja, želeći ujedno da zaplaši vladu u Beogradu odcepljenjem Hrvatske od Jugoslavije.«

Boban dalje na str. 65 (1/84) nastavlja: »Drugo, o posrednim kontaktima kneza Pavla i Mačeka uoči pada Stojadinovićeve vlade, uključujući i teritorijalno pitanje, detaljno sam pisao u *Sporazumu* (76 i d.). Iz podataka tu navedenih vidi se da je postojalo više varijanti za teritorijalno omeđenje hrvatske jedinice, da je Maček, taktizirajući, povećavao svoje zahtjeve. No, ni najmaksimalniji zahtjevi nisu govorili o granici na Drini, a najmanje bi govorili o 'odcepljenju' tih oblasti od Jugoslavije [...]«. Zatim Boban kaže da Terzić u to ne veruje, iako »često citira moje radove« pa »za svoju tvrdnju traži druge argumente i autore« i ovoga puta u Čulinovićevom djelu *Jugoslavija između dva rata*, II, 142—143. Tu Čulinović piše: »[...] U dopunu ovih navoda nije na odmet ukazati na činjenicu da je u pregovorima između Mačeka i Cvetkovića jedno vrijeme zaista došlo do poteškoća, koje su prijetile da će se skrenuti opet ka novom zaoštavanju. Pojavilo se naime *pitanje pripad-*

nosti Bosne i Hercegovine. Aprila i maja 1939. s tim u vezi zaredalo je po Hrvatskoj više skupova i konferencija HSS, na kojima se tražilo da čitava Bosna 'pripadne Hrvatskoj'. Tako je na pr. 19. aprila 1939. više studentskih i nekih građanskih društava (očito po inicijativi iz vodstva HSS) održalo u Zagrebu sastanak, a zatim (22. aprila na Sveučilištu i skupštinu, na kojoj je usvojen zaključak: 'U sklopu Hrvatske zauzima Bosna i Hercegovina naročito važan i odlučan položaj. Ona je jezgra, središte i glavno uporište hrvatskog teritorija. [...] Naša je riječ kratka i jasna: ne damo Bosnu i Hercegovinu dijeliti!' «

Interesantno je zašto je Boban, citirajući Čulinovića, izostavio kompletan zaključak (obeležena sa tri tačkice) koji je donet na Sveučilištu i skupštini, a koji glasi: »Teritorijalna cjelovitost (integritet Hrvatske) — a to znači hrvatskog etničkog i historičkog područja, koje se u našem slučaju međusobno potpuno podudara — jedan je od osnovnih i glavnih uvjeta uspjeha naše oslobodilačke borbe. Čitava Hrvatska, od slovenske granice uzduž Mure, Drave, Dunava, Save i Drine, pa do crnogorske i jadranske granice, pravi je i cjeloviti životni prostor hrvatskog naroda. Današnji etnički sastav ovih zemalja, kao i historijska činjenica, da su tu Hrvati živjeli i u prošlosti, pa da su se tamo prostirale hrvatske državne tvorevine — banska hrvatska i srednjevjekovna Bosna — neosporno dokazuju, da je ovo zbiljski hrvatski prostor u današnjici, kao što je bio i u prošlosti. Nije to neki prostor, koji bi tek sada trebali od drugoga svojatati, da bi osigurali mogućnost života i razvitka hrvatskog naroda. Zato je naš zahtjev za hrvatskim životnim prostorom istovjetan sa traženjem ostvarenja historičkog državnog prava i primjene načela samoodređenja naroda. U ovome leži naročita snaga našeg položaja, te opravdanost i jakost naših zahtjeva« (142).

Boban je propustio da sa str. 143 navede i ovo: »U vezi s time treba spomenuti i zaključak 'zasijedanja hrvatskih narodnih zastupnika' u Zagrebu od 8. maja 1939, gdje je između ostalog zaključeno; 'Pravedan mir u srednjoj i jugoistočnoj Evropi nemoguć je, dok se ne ispune zahtjevi hrvatskog naroda. U cijelosti se odobrava sav rad i postupak dr Mačeka, te ga hrvatsko narodno zastupstvo ovlašćuje, da u njegovo ime donese potrebne odluke i da poduzme sve akcije u unutarnjoj i vanjskoj politici (potcrtao autor).

Ovaj se zaključak očito odnosio na pregovore Maček-Cvetković o rješavanju 'hrvatskog pitanja'. On se napose ticao spomenutih zahtjeva, da se Bosna i Hercegovina prizna kao dio teritorija Hrvatske (potcrtao M. Š.) . . . Međutim, ovdje je od važnosti i ovlaštenje, koje je to 'zasijedanje hrvatskih narodnih zastupnika' istom prilikom dalo Vladimiru Mačeku, da može donositi potrebne odluke, odnosno da poduzme akcije i to ne samo u 'unutarnjoj', nego i 'vanjskoj politici'. To ovlaštenje nije sigurno dano tek slučajno. Nije li ono možda ipak imalo veze s događajima, koje je zabilježio grof Galeaco Ciano?«

Kao što sam ranije naveo, Terzić se iz Bobanovih dela koristio 74 puta, ali je u ovom slučaju poklonio više pažnje Čulinoviću, a to je njegovo pravo. Postavlja se pitanje: Nije li Maček u pregovorima sa Cvetkovićem pre pada, a naročito posle pada Stojadinovića postavljao maksimi-

malne zahtjeve, da bi kasnije postigao neophodni minimum? No, evo još nekoliko podataka o pretenzijama vođstva HSS i drugih faktora za granicu Hrvatske na Drini:

a) »Posle šestojanuarske diktature hrvatski buržoaski političari [...] već su prekinuli sve veze s Beogradom. Najizrazitiji predstavnik hrvatske buržoazije, dr Vlado Maček [...] preduzeo je veoma široku i svestranu političku aktivnost za razbijanje jugoslovenske državne zajednice i stvaranje samostalne Hrvatske. Ogorčen na beogradsku vladajuću grupu, Maček je tada izjavio: 'Nema sporazuma, nema izmirenja' i u ime HSS otvoreno tražio 'da se sve zemlje s one strane Drine, Save i Dunava, koje danas sačinjava deo Kraljevine Jugoslavije, vrate u stanje 1918. godine kako je ono nastalo slomom Austro-Ugarske Monarhije, s tim da granica nove Velike Hrvatske bude na liniji: Kotor, Drina — Sombor'« (dr Todor Stojkov, *O spoljopolitičkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči šestojanuarske diktature*, Beograd 1968, str. 312; I, 50—51).

b) Maček je 1932. u Kupincu, dopisniku *Le Petit Parisien*, Rubou ponovio: »Granica bi išla pored Kotora na Jadran, ostavljajući predratnu Srbiju i Crnu Goru, popela bi se do S. Mitrovice, prelazeći preko Užica i Valjeva, pa bi se spustila k Vukovaru, ostavljajući Sombor u jednom taboru, a Osijek u drugom (M. Glojnarčić, *Voda govori*, Zagreb 1936, 161. — Maček je lično pregledao tekstove knjige i 11. januara 1936. dao saglasnost za štampanje; I, 51).

c) Boban je u svom delu *Oko Mačkovih pregovora s grofom Čanom* na str. 336 i 337, između ostalog, naveo da je jedan Mačkov predstavnik, koji je tvrdio da ima Mačekovo opunomoćje, 12. februara 1939. godine imao kontakt s jednim funkcionerom iz Štaba Firerova zamjenika i da je ovom njemačkom funkcioneru izložio »Mačkova shvatanja i molbu za njemačku pomoć. [...] U skladu s odlukama Hrvatskog narodnog zastupstva od 15. januara Maček moli pomoć njemačke vlade, izjavljujući da će 'nezavisna hrvatska država biti spremna da za vječita vremena najtješnje surađuje na vojnom, privrednom i političkom planu' s Njemačkom, da će biti spremna da pristupi Osovini i Antikominternu paktu ako bi njemačka vlada bila voljna: da Hrvatima pruži moralnu pomoć u predstojećoj borbi za oslobođenje; da garantira nacionalnu granicu Hrvatske kao državnu granicu (Hrvatska — Slavonija — Dalmacija — Bosna — Hercegovina); da zajedno sa Italijom preuzme ulogu arbitra u trenutku kada borba bude u odlučujućoj fazi [...]« (potcrtao M. Š.).

d) Protestujući protiv poziva obveznika na vežbu 1939, Košutić je pred skupom hrvatskih zastupnika 8. svibnja 1939. izjavio: »Nije hrvatsko narodno zastupstvo pitano kamo sinovi hrvatskog naroda imaju ići, gdje imaju služiti, koliko služiti, kako imaju pušku nositi, nego se imaju kao roblje pozvati, kao stoku ima ih se vući tamo u kasarne, obući ih, naoružati i slati bog zna kamo. Hrvatski narod, međutim, dovoljno je zrio i dovoljno svijestan svojih narodnih prava da odlučno odbije ovakav postupak i ovakvo poniženje.« *Na tome skupu Košutić, Maček i Šutej ponovili su svoj zahtjev za granicom na Drini, uz burno odobrava-*

nje i pljesak svih prisutnih poslanika» (potcrtao M. Š.; M. Glojtnarić, *Borba Hrvata*, str. 295; I, 109).

e) U izvještaju italijanskog poslanika u Beogradu Čanu 6. decembra 1939. (tj. nepuna tri meseca posle potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček — M. Š.), između ostalog, kaže se: »[...] U omladinskim krugovima u Hrvatskoj, ne samo u grupi Budaka, Pavelićevog zamenika, otvoreno se govori, o italijanskom pokroviteljstvu nad Hrvatskom koja je trebalo da se prostire od Drine, prirodne granice između Istoka i Zapada, između katoličkog hrišćanstva i pravoslavlja i turskog sveta (potcrtao M. Š.) i, ujedno, pod okriljem italijanske dinastije, nad Slovenijom i Mađarskom? [...] Ove frankovačke ideje se, naravno, završavaju pridobijanjem nekih delova Seljačke stranke i privlačenjem masa u mnogo većoj meri nego oprezni manevri i postojeća delatnost vođstva ove stranke koja je sad preuzela odgovornost za novo hrvatsko držanje prema Beogradu« (AR 1941, ZD, I, dok. 147, str. 499—501; AVII, reg. br. 7/4-1, k. 61; I 105—106).

f) Već sam napomenuo da je specijalni izaslanik nemačke vlade Derfler 28. marta 1941. posetio dra Mačeka i da ga je Maček zamolio »da se nemačko nastupanje — ako dođe do rata — ne vrši preko Hrvatske da ne bi trpela već u pravcu Drine [...]« (I, 62).

g) Na velikom ustaškom zboru, održanom 13. 7. 1941. u Karlovcu, dr Budak je, između ostalog rekao: »[...] Nas je Providnost Božja postavila na veoma zanimljiv komad zemlje. Ovdje se križaju svijetovi, križaju se interesi, i to je naša najveća sreća, jer se ne mogu lako uskladiti ti interesi, pa da ne dođe do sukoba, treba ih usklađivati najvišim obzirom jedni prema drugima. Mi, koji smo učili povijest, znademo, da je svemogućí postavio na Drini granicu svijetova. Tamo vam je pukla najveća crkva, koja je ikada postojala od kada je svijeta i vijeka, katolička crkva, tamo je puknulo i najveće carstvo koje je ikada postojalo, rimsko carstvo, Drina je granica Istoka i Zapada. Nas je providnost božja ostavila, da budemo čuvari naše granice, i to naši veliki saveznici dobro znaju i to cijene, jer smo vijekovima pokazali, da smo dostojni graničari. Zato dobismo naslov 'Antimurale Christianitatis'« (Viktor Novak, n. d., str. 604).

IX. O REZOLUCIJI HRVATSKOG NARODNOG ZASTUPSTVA 15. I 16. JANUARA 1939. I O KONTAKTIMA MAČEKA SA PREDSTAVNICIMA ITALIJANSKE I NEMAČKE VLADE

Boban na str. 72 (1/84) kaže: »Terzić donosi rezoluciju (I, 58—59) koja je na tom zasjedanju (Hrvatskog narodnog zastupstva od 15. i 16. januara 1939. — M. Š.) prihvaćena. Tekst rezolucije nije, međutim, donio prema izvorima te stranke, tekst koji je tada objelodanjen, nego na temelju jednog arhivskog mikrofilma. Čini se da to Terzić nije učinio bez razloga (potcrtao M. Š.). Nisam provjeravao piše li u mikrofilmu ono što Terzić citira, ali je sigurno da to nije autentičan tekst te rezolucije.«

Terzić je taj dokument dobio iz Diplomatskog arhiva Sekretarijata Ministarstva inostranih poslova Jugoslavije, mikrofilm, T-120/1327, serija 2481, snimak br. 517706-51707); (I, 70, napomena 35). Nema sumnje da je to nedovoljno korektan prevod Rezolucije (ali bez suštinske razlike u odnosu na original), jer je prevod dostavljen inostranim vladama, na inostranom jeziku, a ne original na hrvatskom jeziku, pa nema ni govora da je Terzić to učinio sa nekim namernim razlogom, kako to Boban kaže.

Boban dalje na str. 73 piše: »I sad Terzić (I, 59). On će od mene prenijeti dio Mačekova govora na spomenutoj sjednici, ali praveći, s tri točkice, konstrukciju teksta koji gubi svaki izvorni smisao.«

Zaista tekst nije dovršen, jer je prilikom štampanja iz originalnog rukopisa mojom nepažnjom ispušten najznačajniji deo Mačekovog govora koji glasi: »Zato je potrebno naše organizacije još više učvrstiti da budemo spremni za svaki slučaj. [...] Da nas događaji ne zateknu nepripravne, moramo još više usavršiti naše organizacije. Maček je svoje izlaganje završio ovim zaključkom: 'Potrebno je da hrv.(atsko) narodno zastupstvo na današnjoj svojoj prvoj sjednici pred beogradskim protivnicima (potcrtao M. Š.) i pred vanjskim svijetom pokaže, za čim ide hrvatski narod. Mi ćemo predložiti rezoluciju koja će se proglasiti hrvatskom narodu i dostaviti mjerodavnim faktorima u Beogradu i čitavom svijetu'.«

Terzićevu formulaciju da »hrvatsko narodno zastupstvo ima mnogo više nade u Osovinu Rim-Berlin nego u Pariz i London«, Boban je na str. 73 okvalifikovao kao *falsifikat*, jer toga u Rezoluciji nema. Zatim na str. 74 kaže da toga nema ni u knjizi Milana Stojadinovića *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970, str. 511, ni u n. d. Hoptnera, na str. 157 na koje se Terzić pozivao, pa zbog toga na 75 str. zaključuje: »Dakle, Terzić s određenim predumišljajem napravi konstrukciju, falsificira podatke o izvorima, pa zatim i druge u to uvaljuje.«

Tačno je da se Terzić pozvao na Stojadinovića (kome Boban ne vjeruje, jer je bio predsjednik vlade) i na Hoptnera zato što i oni govore o Rezoluciji, iako u njoj nema tako izričite formulacije. Međutim, potpuno je netačna Bobanova tvrdnja da je Terzić s određenim predumišljajem napravio konstrukciju i falsificirao podatke, jer za to nije imao nikakve potrebe, tim pre što je u I tomu na str. 58—59 naveo prevod kompletne rezolucije bez toga podatka. Tačno je da Terzić, kako Boban kaže, nije imao u rukama dokumente navedene u Hoptnerovoj knjizi, već ih je preuzeo iz njenog ćiriličnog prevoda 1964. u Zapadnoj Nemačkoj sa str. 194—195. Terzić je došao do zaključka, a na to je imao pravo, da je Hrvatsko narodno zastupstvo imalo mnogo više nade u Osovinu Rim-Berlin, nego u Pariz i London, zato što su Pariz i London, u pogledu rešavanja hrvatskog pitanja, mogli uticati na kraljevsku vladu i vođstvo HSS samo savetima, dok su Nemačka i Italija, kao neposredni susedi i najopasniji neprijatelji Jugoslavije, bile u stanju ne samo da vrše diplomatske pritiske na nju, nego i vojnu intervenciju. Pored toga, treba imati u vidu da je vođstvo HSS, na čelu sa Mačekom, održavalo kontinuirane kontakte sa Nemačkom i Italijom pre i posle zasedanja Hrvat-

skog narodnog zastupstva 15. i 16. januara 1939. godine, kao i to da je vodstvo HSS očekivalo od Italije da može dobiti nezavisnu državu Hrvatsku ili personalnu uniju sa Italijom ili protektorat od Nemačke. A sad da vidimo kakvi su i zbog čega održavani ti kontakti:

1. Kontakti sa predstavnicima italijanske vlade pre Zasedanja

a) Još u julu 1936, na Musolinijevo pitanje: »Kakav je program HSS?«, Košutić je, prema rečima Trumbića, odgovorio: »1) Hrvatska kao nezavisna država, 2) ako se to ne može postići onda obrazovanje federacije u Podunavlju u koju bi ušle Austrija, Mađarska i Hrvatska barem sa Slavonijom i, 3) ako bi se moralo ostati u Jugoslaviji, onda autonomna Hrvatska, ali svakako sa obalom Jadranskog mora. Hrvatska svakako mora dobiti svoj individualitet, koji bi oblik Podunavska federacija imala, da li samo ekonomski, i to je pitanje sporazuma. U svakom slučaju, Hrvatskoj ima da ostane more.« Košutić u to vreme nije dobio neku jaču podršku, jer se »Musolini pripremao za korenitu promenu dotadašnje politike prema Jugoslaviji, odustajući od toga da radi na njenom razbijanju« (*Maček i politika HSS, I, 402; Terzić I, 52*).

b) Boban je u napred navedenom delu na str. 414 napisao: »Slijedeći svoju praksu kontaktiranja i informiranja na svim stranama, Maček načelno takvu praksu nije napustio ni nakon talijansko-jugoslovenskog pakta (25. marta 1937 — M. Š.). On je pri tom zastupao široku lepezu rešenja koja po svojoj širini ostavljaju mogućnost za kontakte na više strana. Tako je sredinom rujna Trumbić zapisao da je razgovarao s Mačekom 'povodom moga puta u Veneciju' (22. o. m. sa Sušaka) 'za slučaj kakva susreta u Italiji, koji stav treba držati'. S tim u vezi Trumbić je zapisao: 'Odnosno Italije istakao je ovo. Mi tražimo slobodnu Hrvatsku. Ovo stanje ne priznajemo i ne ćemo se prilagoditi. Ideal je da dobijemo nezavisnu državu. To je naša najviša želja, ali ne zavisi samo od nas nego i od događaja. Ako ne možemo nezavisnost punu, a onda hoćemo da budemo gospodari u svojoj kući u najglavnijim pitanjima narodnog života, a u onima koji bi bili zajednički da imamo udjela. To je stanovište koje zastupamo prema svakomu. To i narod misli, a mi u politici ne možemo mimo narodne volje. Dakle, nezavisnu državu hrvatsku, kao Švajcarska, podunavsku konfederaciju ili jugosl.(avensku) federaciju, sve to zavisi ne samo od nas nego i od događaja'« (I, 53).

c) U svom delu *Oko Mačekovih pregovora s grofom Canom*, Istorija XX veka, Zbornik radova, VI, Beograd 1964 Boban je na str. 317, 318 i d. napisao: »Krajem oktobra (u nedjelju 29. oktobra 1938. od 9.30 do 10.30 časova), kako saznajemo iz jedne Promemorije, Maček je Karnelutiju, pred odlazak u Rim, izložio gledišta i ciljeve hrvatskog pokreta koje je trebalo izložiti Canu i za njih tražiti podršku Rima« (potcrtao M. Š.). Zatim iznosi skraćenu verziju Promemorije i, između ostalog, kaže: »Nakon konstatacije da se hrvatski narod u postojećem državnom uređenju Jugoslavije osjeća politički i ekonomski neslobodan, podvlašćen, iskorišćavan od strane Srba, rascjepkan i razdijeljen u više banovina, Maček je nastavio da se uslijed takvog položaja pred hrvatski narod postavljaju dva cilja. Prvi, uži cilj (Das erste engere Ziel) sastoji se u

ujedinjenju svih područja u kojima žive Hrvati [...]. *Idealni cilj* (Das ideal Ziel) jeste slobodna republika Hrvatska u naprijed naznačenim granicama. Ako bi se pak pokazalo da Hrvatska kao zasebna država ne može samostalno da se razvija ili ako bi se pokazalo da ona ne odgovara interesima zapadnih zemalja, prihvatila bi se i zajednica sa krunom svetog Stefana. Ovoj zajednici Hrvatske i Mađarske mogla bi se priključiti i Poljska ukoliko bi bila uspostavljena zajednička mađarsko-poljska granica, ili ako bi se uspostavile samostalne države Slovaka i Rusina, koje bi se pridružile ovoj zajednici. Na taj način bio bi stvoren lanac katoličkih zemalja od Jadranskog do Baltičkog mora, koji bi bio brana širenju Velike Njemačke. [...] Na kraju se kaže da hrvatski narod gaji velike simpatije prema Italiji, koje proizlaze iz saznanja da Hrvate u ekonomskom i političkom pogledu može spasiti samo Italija. Maček želi da se obrati Musoliniju kao arbitru radi pomoći za ostvarenje ciljeva hrvatskog pokreta i izražava spremnost da istinito izloži sve svoje ciljeve i težnje. Istovremeno, Maček osuđuje pisanje dr Krnjevića, napominjući da se on dugo nalazi u emigraciji i da je pošao putem koji 'ne odgovara ideologiji nacionalnog pokreta' [...].« Boban u napomeni 36, na str. 318, kaže: »Ovo Mačekovo ograđivanje prema Krnjeviću proizlazilo je već iz toga što je Krnjević bio poznat po svome anglofilskom raspoloženju, što je kod zapadnih demokracija radio na obezbjeđenju podrške gledištima Hrvatske seljačke stranke. Bilo je potrebno dezavuirati Krnjevića da bi se dobilo povjerenje kod Musolinija.« Boban je u napomeni 33 na str. 370 napisao: »Promemorija je obima 2 kucane stranice [...] kao rukopis pronađena je prilikom pretresa, možda kod samog Karnelutija, od strane ustaša u maju 1941. Pavelić je prijepis dao njemačkom poslaniku u NDH Kašeu (Kasche). Ovaj ga je u prijevodu poslao Ministarstvu vanjskih poslova (AVII, mikrofilm London 11, snimak 305.240, 31. maja 1941) [...].«

Terzić je Promemoriju u celini naveo u I tomu na str. 57 do 58.

2. Kontakti sa predstavnicima italijanske vlade posle Zasedanja

Boban na str. 75 (I/84) piše: »Ne ulazeći u tok Mačekovih kontakata sa Rimom od ožujka 1939, njihov smisao i sadržaj, zadržat ću se samo na nekim problemima tih kontakata u svibnju 1939, nakon čega dolazi i do njihova prekida [...].« i dalje: »Između Cvetkovića i Mačeka bio je 27. IV 1939. zaključen sporazum i smatralo se da su pregovori konačno privedeni kraju. Neočekivano, knez Pavle odbio je potvrditi postignuti sporazum i tako je došlo do novog zaoštavanja. Ponovo je 8. V sazvano Hrvatsko narodno zastupstvo, prihvaćena je rezolucija u kojoj se, slično kao i u siječnju, govori o međunarodnim razlozima za rješavanje hrvatskog pitanja. U takvoj situaciji Maček je ponovo, posredstvom Carneluttija i Bombellesa, u kontaktima sa Rimom. Tim kontaktima Terzić posvećuje značajnu pažnju, veću nego njegovim kontaktima na drugim stranama. Tako donosi i tekst sporazuma, koji je Ciano, na temelju razgovora s Carneluttijem, uputio na potpis Mačeku, ali ga je on odbio potpisati. Sve su to poznate stvari koje, međutim, Terzić donosi u svom izboru uz svoju interpretaciju, posebno teksta predloženog spo-

razuma. Terzić te kontakte sa Rimom gleda izolirano, ne navodi da je i knez Pavle imao također svoje račune s međunarodnim faktorom [...].« Zatim Boban pokušava da dokaže kako je Maček imao pravo da ispituje držanje Njemačke i Italije prema Jugoslaviji i obratno, pa zaključuje: »O svemu tome Terzić ne vodi računa i sklon je bukvalnom shvaćanju Mačkovih tadašnjih dodira s Rimom.«

Pre svega, Terzić je pisao da je knez Pavle imao kontakte i sa Rimom i sa Berlinom, ali mislim da je nerazumno upoređivati pravo održavanja tih kontakata kneza Pavla kao šefa države sa šefovima stranih država sa kontaktima Mačeka kao šefa stranke s predstavnicima inostranih vlada bez saglasnosti i u raskoraku sa državnim rukovodstvom sopstvene države. Što se tiče Terzićeve interpretacije »posebno teksta predložene sporazuma« (s Čanom od 26. maja 1939 — M. Š.), kako Boban kaže, mogu konstatovati da je Terzić s pravom smatrao da je sačinjen u skladu sa punomoćjem koje je Maček dao Karnelutiju i da je tekst tog sporazuma naveo i Boban u svom delu *Maček i politika HSS*, II, 111, s tim što je na str. 134 u bilješci 131 izneo ove interesantne podatke: »Prema tvrdnjama Ernesta Bauera, Maček je taj dokument pokazao njemačkim emisarima, u vrijeme razgovora nakon 27. ožujka 1941 (E. Bauer, *Dr Maček i Njemačka uoči postanja NDH, Hrvatska*, Buenos Aires, br. 6, od 5. IV 1952). U svibnju 1941. Košutić je taj dokument na kratko vrijeme ustupio jednom članu njemačkog poslanstva u Zagrebu, koji je napravio prijepis. Taj prijepis uz prijevod na njemački poslanik Kasche dostavio je Ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu (AVII, mikrofilm London, 11, snimak br. 305239, izvještaj od 26. V 1941). U isto vrijeme Kascheu je prijepis tog dokumenta dao i Pavelić, zajedno s Promemorijom iz prosinca 1939. [...] Kasche je izvještavao da mu je *Pavelić jamčio za autentičnost tekstova koji se kod njega nalaze, te da posjeduje original Mačkovu punomoćja Carneluttiju*« (AVII, London, 11, mf. 305240, izvještaj od 31. V 1941).

Postavlja se pitanje: čime se može opravdati to što je Maček »nakon 27. ožujka 1941.« pokazao zapisnik sporazuma od 26. maja 1939. njemačkim emisarima sa kojima je sve do 3. aprila 1941. vodio pregovore, i to u vreme kada je Jugoslavija preživljavala najtežu krizu? Zašto je i Košutić u svibnju 1941. taj dokument »na kratko vrijeme ustupio članu njemačkog poslanstva u Zagrebu?« Nije li to urađeno zato da se u toj situaciji dobije pomoć i naklonost Njemačke u odnosu na pretenzije njenog konkurenta Italiju? Postavlja se i pitanje na koji je način Pavelić dobio original punomoćja koje je Maček dao Karnelutiju? Očigledno, tu se nije radilo o naivnim stvarima.

Boban na str. 76 do 77 (1/84) piše: »Sporno je, dakle, pitanje koliko je Bombelles uopće bio ovlašćen od Mačeka za kontakte sa Čanom, iako se on Čanu, pri prvom susretu, predstavio kao Mačkov izaslanik. Vjerovatno je da je on bio i Pavlov agent, kome je bilo stavljeno u zadatak da ispita talijanske namjere prema Hrvatskoj.« I dalje: »Na temelju novih podataka (usp. Breccia) vidi se da je Bombelles neko vrijeme u Rimu uistinu radio sa znanjem Mačeka, prenoseći njegove informacije i poruke. Dakle, nema sumnje da je Bombelles bio 'Mačkov agent'. Terzić, međutim, potpuno prelazi preko ovih tvrdnji Breccie (48—49): 'Markiz de

Bombelles nije od Mačeka primio nikakav zadatak. On je bio prijatelj Carnellutia, koji mu je povjerio da ga je hrvatski leader izabrao za svoga povjerenika radi uspostavljanja povjerljivih dodira sa talijanskom vladom. Nakon toga se de Bombelles nastojao ubaciti u ovu inicijativu. Došao je Mačeku prikazujući se kao 'čovjek s političkim načelima usmjerenim prema Engleskoj' i upozorio ga na tajni ugovor zaključen u Belju između Stojadinovića i grofa Ciana'. Breccia dalje piše: 'Usprkos tome, Maček se složio da se Bombelles uputi u Rim zajedno s Carnellutiem. Čim je dobio ovu privolu markiz de Bombelles nije čekao da Carnelutti dobije saglasnost talijanske vlade, već je odmah pošao u Rim sa ciljem da bi krivo prikazao stvarno hrvatsko stanje i Mačekove namjere te da bi sakupio obavijesti o namjerama i projektima talijanske vlade.'«

Iz navedenih podataka očigledno se vidi da je Bombeles dobijao zadatke od Mačeka, jer kako shvatiti podatak da je »neko vrijeme u Rimu radio sa znanjem Mačeka, prenoseći njegove informacije i poruke«. A to što je Bombeles eventualno bio i Pavlov agent ništa ne znači kad Maček o tome nije ništa znao. No, treba imati u vidu da je Breccia podatke na navedenim stranama 48—49 svoje knjige *Jugoslavija 1939—1941*, 1978, u primedbama 70 i 71 naveo na osnovi članka emigranta Milana Martinovića, člana HSS, *Moje uspomene iz velikog doba*, štampanog u časopisu *Kalendar Hrvatski glas* i Mačekovog kazivanja u *Struggle for Freedom*, New York 1957, na str. 186—187, svakako sa ciljem da se umanjí Mačekova odgovornost. Interesantno je da je Boban izbegao da kaže da je Breccia u n. d., na str. 42 u napomeni 61 naveo da je Maček (prema Bombelesovom pismu Paveliću od 9. juna 1939) poverio Bombelesu (Maček *confidò a de Bombelles che...*) da se Beograd jasno priklonio Engleskoj i da je napravljen aranžman da se zlato jugoslovenske Narodne banke sredinom ili krajem marta 1939, u vezi s opštom zategnutošću povodom rešavanja problema Čehoslovačke, pošalje tamo (tj. u Englesku), a time je, svakako, neodgovorno otkrio strogu državnu tajnu.

Pošto Bobanu očigledno nije odgovaralo da ulazi kako to on kaže, »u tok Mačekovih kontakata sa Rimom od ožujka 1939«, niti u »njihov sadržaj i smisao«, već se zadržao »samo na nekim problemima tih kontakata u svibnju 1939, nakon čega dolazi i do njihovog prekida« (75, 1/84), prinuđen sam da ih konkretno navedem na osnovi *Dnevnika grofa Ciana*, Zagreb 1948. i podataka drugih istoričara.

a) Čano je 9. ožujka 1939. primio Bombelesa koji mu je izjavio da »dolazi kao Mačekov tajni izaslanik. Razglabao je odnose između Hrvatske i Srbije i uvjeravao me, da je provalija između ovih zemalja toliko duboka, da je svaka pomisao izmirenja promašena. Hrvati su u stanju moralnog, političkog i privrednog ropstva. Kad bi jednog dana Hrvati mobilizacijom dobili oružje u ruke, puške bi same opalile na Srbe. Ideal Hrvata je nezavisna država sa talijanskim princem na čelu, ili još bolje personalna unija sa talijanskim kraljem. Bombelles nije tražio ništa, želio je samo da nam saopći, da bi bili na oprezu prema uvijek nevjernoj politici Beograda. Naročito poslije pada Stojadinovića ta politika je otvoreno orijentirana za demokracije, protiv Osovine« (48—49).

b) 20. ožujka Čano piše: »Primio sam ing. Carneluttia, Mačekovog izaslanika. Ukratko sam zapisao, šta mi je rekao: Hrvati su neprijatelji Nijemaca, ali su uprkos tome spremni, da padnu u naručaj Berlina, kad bismo ih mi odbili, samo da se riješe srpskog jarma. Kao program ponovio je ono što je Bombelles rekao: 'Pregovori, da bi se od Beograda isposlovala autonomija; ako bi ovi pregovori propali, ustanak, traženje talijanske vojne pomoći, stvaranje hrvatske republike, koja bi bila s nama vezana ugovorom o savezu kakav imamo s Albanijom, povrh toga carinska i monetarna unija. Druga faza: personalna unija s Italijom. Duce mi je naredio, da prihvatim hrvatski program'« (54—55).

Kao što se vidi, između misije Bombelesa i Karnelutija nema bitne nesaglasnosti, jer su obojica Mačekovi izaslanici.

c) 21. ožujka Čano piše: »Konferiram s Carneluttiem i kažem mu: 1) tražite sporazum sa Beogradom, pa makar samo da dobijete na vremenu; 2) ako to ne uspije, vi podignite ustanak, a onda ćemo se mi, zamoljeni od hrvatske vlade, umiješati; 3) nemojte da stupate ni u kakav dodir s Berlinom i obavještavajte nas pravodobno o svim vašim akcijama« (55).

d) 30. ožujka Čano je zapisao: »Prijem Bombellesa. Donosi ozbiljne vijesti iz Hrvatske. Separatistički pokret razvija se brzinom usova. Ne razumijem pravo uzrok njegove posjete, osim dviju stvari koje mi je otvoreno razložio: 'Doći u lični dodir s Pavelićem, koga smatraju jedinim čovjekom akcije, i novčana potpora da bi se među hrvatskim masama povelala propaganda u korist Italije.' Ugovorio sam novi sastanak u nedjelju, nakon što izvijestim Ducea« (59).

Boban na str. 77 (1/84) osporava Terzićevu tvrdnju da je Čano, na Mačekov zahtjev, povezo Bombellesa s Pavelićem, iako se to očigledno vidi iz gornjeg citata i sledećeg Čanovog zapisa od 5. travnja: »Vidim i Bombellesa, koji je imao s Pavelićem zadovoljavajući razgovor. Sada se vraća u Zagreb, da izvijesti Mačeka, poslije toga će opet doći u Rim, da bi s nama raspravio pitanje novčane potpore za propagandnu akciju« (62).

No, Boban ima pravo kad kaže da na str. 73 Čanovog *Dnevnika* nema ni govora o tome da je Čano na Mačekov zahtev povezo Bombellesa s Pavelićem. Do greške je došlo zato što je str. 59 zamenjena sa str. 73. Međutim, Boban nema pravo kad na str. 78 kaže kako Terzić »konzekventno hoće dokazati najužu povezanost Pavelića i Mačeka, niemu je taj podatak bio potreban i zato ga je — izmislio.« Terziću nije bilo potrebno da bilo šta izmišlja, jer je o toj povezanosti naveo dovoljno podataka, kao što se to može videti iz mog odgovora u dosadašnjim odeljcima.

e) Čano 18. svibnja piše da mu je Karneluti saopštio sledeće: »1) Maček nema više namjeru, da se sporazumije s Beogradom; 2) ponovo pristupa svojoj akciji za rascjep; 3) traži zajam od 10 milijuna dinara; 4) spreman je da u roku od 6 meseci, na naš zahtjev podigne ustanak. Ugovorio sam sastanak nakon svog povratka iz Njemačke radi produženja pregovora« (78).

f) Čano je 31. svibnja zapisao: »Duce postavlja nekoliko načelnih smjernica: '[. . .] 4) konačno razbistriti držanje Jugoslavije. U vezi s time mora se ustanoviti, da je Maček odbio da potpiše Carneluttijev zapisnik,

jer je — kao što veli — ponovo započeo pregovore sa Beogradom i jer želi, da izvede na čisto još neke točke budućih odnosa između Rima i Hrvatske. Tako stoje stvari prema Carneluttijevom kazivanju. Prema Bombellesu, odbijanje je mnogo odlučnije, pošto je Maček preuzeo druge obveze (ali s kime?) [...]« Boban na str. 79 primećuje da su iz originala Čanovog *Dnevnika* od 31. svibnja, posle (ali s kime?), izostavljene sledeće dve rečenice: »i jer je on (Maček) demokrat i izbjegava svaki dublji sporazum s fašizmom«. Boban očigledno smatra da su ove dve rečenice namerno izostavljene kad na str. 79 (I/84) kaže: »Zagrebački prijevod bio je u skladu s predgovorom koji je tom izdanju napisan, tj. nije se ostavljala sumnja da je Maček prodavao Hrvatsku Talijanima i da su se kontakti na tome kontinuirano održavali. Tako valjda treba razumjeti i izostavljanje jedne formulacije u prijevodu.« To znači da je Bobanu važnije to što je Maček »demokrat i da izbjegava svaki dublji kontakt s fašizmom« od navedene kompromitujuće Mačekove karakteristike u Predgovoru zagrebačkog prevoda Čanovog *Dnevnika*.

g) Nikola Milovanović u svome delu *Od Marseljskog atentata do Trojnog pakta*, Zagreb 1963, na str. 105—106, napisao je da se »Maček u borbi za vlast, nagodbom njegovog tajnog izaslanika Kanelutija sa grofom Čanom, spustio na pozicije totalnog izdajnika hrvatskog naroda i da se Mačekov stav u suštini već tada poklapao sa stavom zloglasnog neprijatelja i izdajnika hrvatskog naroda, budućeg kvislinga i teškog ratnog zločinca Ante Pavelića« (I, 66).

h) Milan Basta u svom delu *Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske*, Beograd, 1971, na str. 39 kaže: »Maček ne sedi skrštenih ruku, nego se inicijativno nudi tada moćnijem susedu s onu stranu Jadrana. Već krajem 1938. godine Maček šalje svoga izaslanika grofa Bombellesa, a odmah zatim inženjera Carneluttia u specijalnu misiju, ministru inostranih poslova Italije grofu Čanu [...]. *Od Čana je Maček tražio podršku za razbijanje Jugoslavije i stvaranje nezavisne Hrvatske u savezu ili personalnoj uniji sa Italijom.*«

i) Viktor Novak u n. d. na str. 484 napisao je: »Danas je utvrđeno, da je dr. Maček tokom 1939. zaigrao i na fašističke karte, na način koji nikad ne bi koristio njegov prethodnik Stjepan Radić. Mada je Italija bila obavezana sporazumom prema Jugoslaviji na čuvanje njenoga integriteta, ona je vrlo spremno stala slušati glasove, koji su radili na razbijanju Jugoslavije. A ti su glasovi dolazili iz same Jugoslavije od vodstva t. zv. hrvatskog narodnog pokreta, uz koga vjerno stoje hrvatski biskupi. *Memoari grofa Ciana otkrivaju jezivu i zakulisnu i izdajničku igru dr. Mačkaka.* Italija, koja je imala u planu svoje prodiranje na Balkan i Hrvatsku smatrala svojom neposrednom interesnom sferom, strahovala je da bi dr. Maček mogao da zatraži pomoć za svoje aspiracije za 'slobodnu Hrvatsku' od strane Njemačke.«

j) Ferdo Čulinović u svom delu *Jugoslavija između dva rata*, II, pod naslovom *Maček na putu od Rima do Banovine Hrvatske* na str. 136 do 142 detaljno je analizirao Mačekove kontakte sa Rimom i na str. 146 zaključio da je Čanova verzija o tim kontaktima najvjerojatnija, jer »Cianove zabilješke ne opovrgavaju ni Carnelutti ni sam Vlat. Maček«.

3. Kontakti sa predstavnicima nemačke vlade

a) Boban je na str. 73 (I/84) napisao da je Rezolucija bila dostavljena predstavnicima velikih sila u Beogradu sa molbom da je dostave svojim vladama i da ju je njemački poslanik fon Heren dostavio Ministarstvu vanjskih poslova, s tim što je Heren naglasio da je suština zahtjeva uklanjanje srbijanske hegemonije i da bi njihovo ispunjavanje značilo uklanjanje autoritativnog režima, ali da se — i pored svih simpatija sa Hrvatima — mora priznati kao neophodno održanje srbijanske hegemonije u državi (*Sporazum*, 72).

b) Boban je u svom delu *Maček i politika HSS, II*, na str. 79 i 80, između ostalog, napisao, da su štampa HSS i ilegalni *Politički vjesnik* (od 10. veljače 1939, dakle ubrzo posle zasedanja zastupstva — M. Š.), pisali da je »došla do jasnog izražaja činjenica, da je hrvatsko pitanje doista međunarodno pitanje i da beogradski vlastodršci ne mogu rješavati i prelaziti preko njega kako ih je volja«, da *Politički vjesnik* dokazuje »da ono zauzima danas prvorazredni evropski značaj i interes svjetske javnosti«; da je hrvatsko pitanje, poslije češkog slučaja, »na najosjetljivijem dijelu evropskog čvora sila« i da su, poslije rezolucije Hrvatskog narodnog zastupstva u javnosti »kružile različite kombinacije i nagađanja oko angažiranja Njemačke i Italije u hrvatskom pitanju.«*

»Takvoj kuloarskoj atmosferi dijelom je pridonijela i štampa HSS, u kojoj su se pojavili napisi koji su govorili o zalaganju Njemačke za načelo samoopredjeljenja naroda. Tako je *Hrvatki dnevnik* od 9. veljače 1939. prenio komentar na Hitlerov govor od 10. siječnja, u kome je on govorio o pravu naroda na samoopredjeljenje [...]«

c) U svom delu *Oko Mačkovih pregovora s grofom Ciano* Boban je na str. 336 i 337, između ostalog, naveo: »[...] Glasovi o Mačkovim vezama s velikim silama nisu bili bez osnove. U smislu rezolucije od 15. januara vodstvo Hrvatske seljačke stranke preduzimalo je neke korake na strani. U ovoj aktivnosti još više su pridonijeli događaji oko Čehoslovačke iz marta 1939. i okupacije Albanije početkom aprila. Ova aktivnost bila je razvijena u četiri pravca: u Berlinu, Rimu, Parizu i Londonu [...] Ribbentrop je u pismu Ciano, 20. marta, pisao da su po prilici pred mjesec dana neki predstavnici Hrvata u Berlinu ispitivali stav Njemačke prema hrvatskom pitanju [...]. On je pri tom vjerovatno imao u vidu kontakt jednog Mačkovog predstavnika s jednim funkcionerom iz Štaba firerova zamjenika, 12. februara 1939. Naime, toga dana je jedan predstavnik iz Hrvatske, tvrdeći da ima od Mačeka punomoćje, izložio je ovom njemačkom funkcioneru Mačkovu shvatanja i molbu za njemačku pomoć« (potcrtao M. Š.). Ova je o tome napravio bilješku

* U napomeni 3 na str. 124 n. d. Boban piše: »Publicist Ante Balanić pisao je u jednom pismu da se iz Mačekove okoline šire 'razne čudne glasine' o Mačkovim vezama s Mussolinijem i Hitlerom, o tome da je i sam Maček jednom bio kod Mussolinija, da ga je nedavno posjetio jedan Hitlerov izaslanik i sl. (AJ, Zbirka Stojadinović, f—37, pismo od 18. II 1939). Dopisnik *Vremena* Stražičić pisao je u jednom internom izvještaju da je od nekih političara čuo kako sami Hrvati očekuju rješenje hrvatskog pitanja izvan Jugoslavije, da izgleda da je Krnjević poslao izvještaj 'da će Hitler omogućiti stvaranje federativne Jugoslavije, ako ne i samostalne hrvatske države', da se očekuje dolazak slovačkih ministara u Zagreb [...]«

i dostavio je Ministarstvu vanjskih poslova s molbom da bude dostavljena Ribbentropu [...]. Prema ovoj bilješci Mačekov predstavnik izjavio je slijedeće: Versajskim ugovorom hrvatski narod, koji je u ratu bio saveznik Njemačke, predan je Srbiji i već 20 godina vodi borbu protiv tog porobljavanja. Pobjeda načela o pravu naroda na samoopredjeljenje, koja je došla do izražaja u anšlusu i priključenju Sudeta Njemačkoj, pojačala je snagu i hrvatskom pokretu i povećala nacionalnu svijest drugih ugnjetenih narodnosti Jugoslavije što je dovelo do akutne državne krize, a koja se očituje u: rezultatima decembarskih izbora, kada je 98% Hrvata dalo svoj glas 'za ideju nezavisne hrvatske države', revolucionarnim pojavama na teritoriju nastanjenom Hrvatima; proklamaciji od 15. januara 1939. u kojoj Hrvatsko narodno zastupstvo kao osnovu za rješavanje hrvatskog pitanja ističe pravo samoopredjeljenja i hrvatsko historijsko pravo i skreće pažnju velikim silama na neodrživ položaj Hrvatske [...]. 400 hiljada naoružanih članova Hrvatske seljačke zaštite spremno je da stupi u borbu za uspostavljanje 'hrvatske nezavisne države' [...]. U skladu sa odlukama Hrvatskog narodnog zastupstva od 15. januara, Maček moli pomoć njemačke vlade, izjavljujući da će 'nezavisna hrvatska država biti spremna da za vječita vremena najtješnje surađuje na vojnom, privrednom i političkom planu sa Njemačkom', da će biti spremna da pristupi Osovini i Antikominternu paktu ako bi njemačka vlada bila voljna: da Hrvatima pruži moralnu pomoć u predstojećoj borbi za oslobođenje; da garantira nacionalnu granicu Hrvatske kao državnu granicu (Hrvatska — Slavonija — Dalmacija — Bosna — Hercegovina); da zajedno sa Italijom preuzme ulogu arbitra u trenutku kada borba bude u odlučujućoj fazi [...]. Kada je nastupio raspad Čehoslovačke Mačekovi predstavnici ponovo su se obraćali Njemačkoj. Göring je u razgovoru sa Mussolinijem, 15. aprila, otkrio da ga je tjedan dana nakon događaja u Čehoslovačkoj izvijestio tajni agent iz jugoistočne Evrope da je nekoliko predstavnika iz Hrvatske, Mačekovih pristalica, izrazilo želju da ih on (Göring) primi. Göring kaže da je na to odgovorio da do ovog sastanka ne može doći, i ako ovi predstavnici smatraju da o političkim pitanjima moraju raspravljati sa stranim vladama, a ne sa svojom vlastitom, onda to treba da učine u Rimu, a ne u Berlinu« (I, 59—60).

d) Nohhauzen Franc je 15. maja 1949. izjavio pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača: »Odmah posle uspostavljanja protektorata Nemačke nad Čehoslovačkom (15. marta 1939 — M. Š.) ing. Košutić iz Zagreba tražio je da mu omogućim da pregovara sa mnom u ime Mačeka [...]. Razgovor između mene i Košutića vodio se u četiri oka. Objasnio mi je da razgovara u ime Mačeka i zamolio me da mu udesim sastanak sa Geringom i Hitlerom, jer će on u ime Mačeka zamoliti Nemačku da uspostavi protektorat nad Hrvatskom, s tim da ovo prenesem dalje i udesim daljnje sastanke [...]. Odmah zatim otišao sam kod Geringa i izvijestio ga o tome. On je mašući glavom rekao: 'Mi na ovo ne mislimo, sasvim isključeno!' Zatim je dodao da će kroz sat otići kod Hitlera da ga izvesti o tome. Po podne istoga dana Gering mi je rekao da saopštim Košutiću: 'Nemačka nema nikakvih planova ni namjera protiv integriteta prijateljske Jugoslavije'.

Odbio je svaku diskusiju po predlogu Mačeka odn. njegovog predstavnika. Ovaj razgovor preneo sam ing. Košutiću, kojeg nitko nije primio i koji je zatim oputovao natrag« (I, 60).

e) Maček ne miruje ni posle odbijanja da potpiše pripremljeni sporazum od 26. marta, jer je nepun mesec pre potpisivanja Sporazuma sa Cvetkovićem, 1. avgusta 1939, dao sledeću izjavu dopisniku američke agencije *Associated Press*, koju je prenio *Njujork Tajms* u svom broju od 2. avgusta iste godine: »Maček je za odcepljenje Hrvatske uz pomoć Rajha ako Srbi budu uporni.« Kupinec, 1. avgust. — Dr Vladimir Maček, vođ Hrvata, zapretio je danas da odcepi Hrvatsku od Jugoslavije — čak i ako bi 'to verovatno značilo svetski rat' — ukoliko njegov narod ne dobije hitno potpunu autonomiju. Dr Maček je nedvosmisleno izjavio da će Hrvatska da se odcepi od Jugoslavije ako se ne udovolji njegovim zahtevima za autonomijom [. . .]. Seljački vođ je priznao da bi verovatno došlo do protektorata nad Hrvatima. Ta je izjava usledila na pitanje da li smatra da bi Nezavisna Hrvatska mogla da opstane od Srbije. U pogledu uloge koju bi Nemačka, severozapadni sused Jugoslavije, od kako su nacisti pripojili Austriju, mogla da odigra prilikom odcepljenja Hrvatske, dr Maček je izjavio: 'U redu — neka bude Nemačka — pustimo je neka dođe i zavede red. Neko mora zvesti red u Jugoslaviji. Ako Beograd nije u stanju da zavede red u Jugoslaviji, Nemačka to može. Postoji izvesna sličnost između našeg slučaja i Čehoslovačke. Isti elementi se pojavljuju u obe zemlje. Nadam se da još ima vremena da se spasemo, ali se bojim da nije suviše dockan. Kad bi zavisilo samo o nama, Hrvatska bi imala svoju nezavisnost već odavno.' Dr Maček je rekao da 'postoje velike poteškoće na putu za sporazum' u pogledu njegovih zahtjeva i baca krivicu na ono što on naziva 'Beogradska klika' koja se meša u to« (I, 66—67).

Zar se iz navedenih kontakata sa Italijom i Nemačkom ne može zaključiti da je Hrvatsko narodno zastupstvo imalo mnogo više nade u Osovinu Rim — Berlin, nego u Pariz i London?

ZAKLJUČNA PRIMEDBA

U ovom odgovoru ograničio sam se samo na najbitnija pitanja, ne ulazeći u sitne detalje, ali mislim da se iz njega može jasno videti da se Boban iz petnih žila trudio da odbrani i Mačeka, i HSS, i Stepinca od Terzićevih 'napada', iako je Terzić o njima iznosio uglavnom ono što su pretežno pisali hrvatski istoričari, među kojima i Boban zauzima istaknuto mesto. Ali, Boban u svojoj kritici nije ama baš ništa konkretno naveo što su to Maček, HSS i Stepinac konstruktivno radili za odbranu nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Jugoslavije za vreme mira, aprilskog i drugog svetskog rata i kasnije. Naprotiv, on, umesto stvarne odbrane, ništa ne govori o otvorenim ustaškim pobunama, uz pomoć frankovaca, križara, Hrvatske seljačke i građanske zaštite, jednog dela katoličkog klera i nekih vlastodržaca Banovine Hrvatske u službi fašističkih osvajača, tako da se čitaocu neodoljivo nameće zaključak da ga

je Terzić razljutio, upravo zato što se usudio da o tome piše i što nije preskočio tu tamnu stranicu naše novije istorije.

Da je Terzić mogao da još teže optuži Mačeka, HSS i Stepinca može se videti iz ovog mog odgovora, u kome sam izneo još neka dokumenta i objašnjenja koja u knjizi nisu navedena. Međutim, Terziću nije bilo ni na kraj pameti da za slom Kraljevine Jugoslavije optuži ne samo hrvatski nego bilo koji naš narod, jer on nije, kao Boban, poistovetio HSS, odnosno hrvatsku buržoaziju, sa hrvatskim narodom, »koji je ona politički mobilizirala«, kako to Boban kaže. Pošto je Terzić, u stvari, za brzi slom Kraljevine Jugoslavije najviše optužio srpske građanske stranke, odnosno velikosrpsku buržoaziju, koja je držala gotovo sve ključne pozicije u državi, a time snosila i najveću odgovornost za nejedinstvo, nestabilnost i nespremnost za odbranu zemlje od fašističke agresije, *ispalo bi — ako bi se prihvatila Bobanova logika — da je Terzić za poraz najviše optužio srpski narod, koji su »politički mobilizirale« srpske građanske stranke.*

Stekao sam utisak, a to verovatno mogu primetiti i objektivni čitaoci, da Bobanu teško pada svaka negativna ocena delatnosti Mačeka, HSS i Stepinca, jer iz njegove kritike izbija očigledna mržnja, prezir i beskrupulozno nipodaštavanje i sumnjičenje Terzića, ne prezajući ni da omalovaži njegovu ličnost i kao vrsnog ratnika, čoveka i rukovodioca. *To se očigledno vidi iz ironične upotrebe mnogih vojnih termina, iako oni nemaju nikakve veze sa problemima sa kojima ih je povezivao.* Na primer; »A on (Terzić) kao stari vojnik dobro je znao što je strategijski pravac glavnog udara. Očevidno je isto tako znao što znači pravilna procjena neprijatelja, njegovih ciljeva i namjera, a prije svega identifikacija neprijatelja«; »I čim zavirite u Terzićev ratni plan iz 1982. lako ćete zapaziti da se u prvim redovima neprijatelja nalazi i Hrvatska seljačka stranka«; »Terzić je nesumnjivo dobro znao i to da se strategijski udar po glavnom neprijatelju postiže strategijskim sredstvima«; »koje je to Terzićevo tajno oružje koje neprijatelju zadaje smrtonosni udar čim ga samo spomenete [...] tajna je otkrivena: to se ubojito oružje, poslije čije upotrebe preživjelih uopće nema, zove Strogo povjerljiva okružnica HSS«; »Terzić opaljuje smrtonosni rafal«; »Terzić pritisne obarač i iz prve pun pogodak«; »Smrtonosna ubojitost Terzićevog strategijskog oružja«; »Terzićev strategijski manevar«; »Prelaz iz komore u prvi ešelon« i dr. *Tu su i mnogi drugi izrazito uvredljivi izrazi kao:* »Izvod iz strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića«; »postaprilske šale Velimira Terzića«; »Terzić vješt kombinator i [...]« (umesto ove tri tačkice može se svašta pilepiti); »Terzićeva kombinatorika i montaža«; »Terzićeva agresija protiv povijesne znanosti«; »Terzićeva znanstvena razina«; »Terzićev 'znanstveni podvig'«; »Terzićev amaterizam, diletantizam, ignorancija, tendencioznost s predumišljajem, kombinatorika i falsifikatorstvo«; osporavajući mu, pored znanstvenih, čak i stručne mogućnosti. Ako je Terzić ponegde i pogrešio, a zna se da bezgrešnih nema, tvrdim da te greške nikako nije namerno i s predumišljajem činio — kako to Boban tvrdi. Postavlja se pitanje je li Boban imao moralno pravo da ga beskrupulozno vređa i blati i je li to demokratski metod rasprave između obrazovanih ljudi? Nije li Boban iskoristio priliku da iskali svoj bes

i očiglednu netrpeljivost prema Terziću, iznoseći bujicu uvreda i sumnjičenja na njegovu adresu u mnogo oštrijoj formi u »Zaključnoj primedbi« u *Časopisu za suvremenu povijest* br. 1/84, nego u *Časopisu za suvremenu povijest* br. 3/83, u kojem je u početku na str. 81 napisao: »Nakon vijesti o Terzićevoj smrti unio sam više izmjena u tekst, ali da preciziram: Ništa nije ni dodano ni oduzeto u pogledu argumentacije. Izmijenjena je samo forma, jer je prvotno tekst napisan kao neposredan dijalog sa samim Terzićem, s više osobne intonacije. Izmijenjeni tekst unešto je 'ublažen', ali, na žalost, i uza svu benevolentnost i obzir prema trenutku, od osnovne intonacije nisam mogao odustati.

U Zagrebu, 14. XII 1983.«

Postavlja se pitanje kakva bi bila osnovna intonacija da nije bilo »ublažavanja« posle Terzićeve smrti, i bi li bila tako oštra kao što je izražena u »Zaključnoj primedbi«, da je Terzić živ?